

Vall kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17

Dnr Visby stift: SS 2019-0047

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.

Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.

Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2021/007471.

© Gotlands Museum

Strandgatan 14

621 56 Visby

© Visby stift

Norra Kyrkogatan 3

621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund.....	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Vall socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	8
Kyrkogårdens huvuddrag	8
Historik.....	10
Nulägesbeskrivning	12
Kyrkobyggnaden.....	25
Kyrkans huvuddrag.....	25
Byggnadshistorik	30
Nulägesbeskrivning	40
Restaureringar	90
Arkeologi	94
Fornlämningar.....	95
Arkeologiska undersökningar	95
Värdering	96
Allmänt.....	96
Bruksvärden	98
Kyrkobyggnaden.....	99
Kyrkans inredning och inventarier	99
Kyrkogården	99
Händelselista Vall kyrka.....	101
Lagskydd.....	105
Källor och litteratur.....	107
Otryckta källor.....	107
Tryckta källor.....	107
Kartor	107

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt att notera spår av förändringar som har gjorts och att observera kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

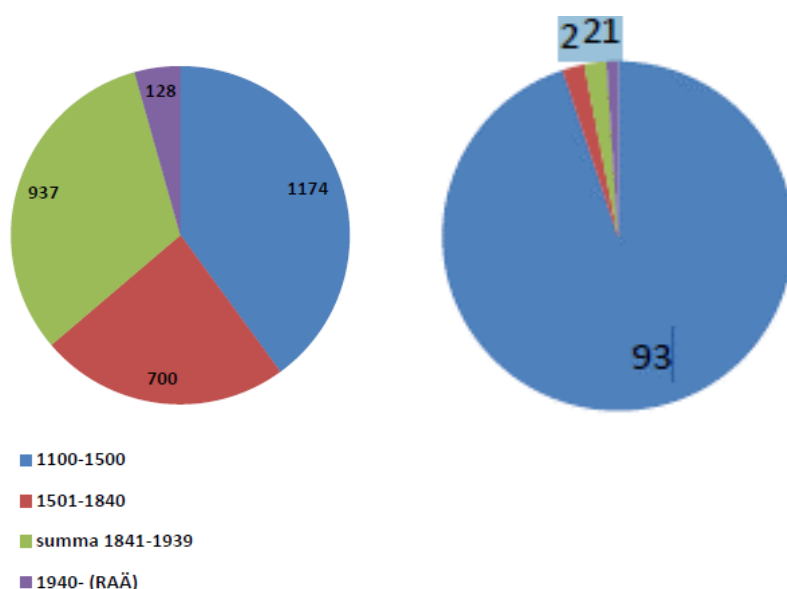
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpuppstatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

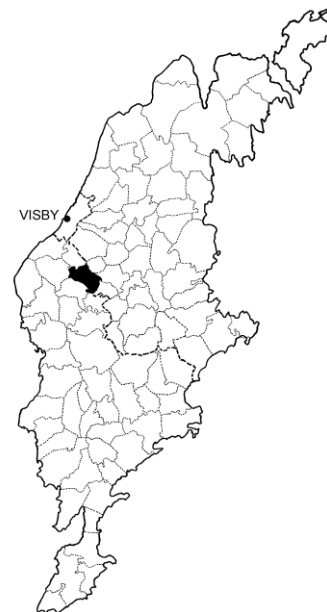
Omgivningar

Vall socken

Vall kyrka ingår i Eskelhem pastorat. Den är belägen på mellersta Gotland, ca 15 km från Visby. Socknen är en typisk jordbruksbygd. År 2019 var antalet invånare 254.

Kyrkomiljön

Vall kyrkogård är belägen i ett öppet jordbrukslandskap. Kyrkogården gränsar i söder och öster mot åkrar, i norr mot en grönskande förgård bortom vilken landsvägen mellan Visby och Hemse löper. Prästgården med sin park gränsar mot kyrkogårdens västra del. Nordost om kyrkogården ligger det tidigare sockenmagasinet, numera panncentral och förråd m.m.

Vall kyrkomiljö fotograferad 2020. Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

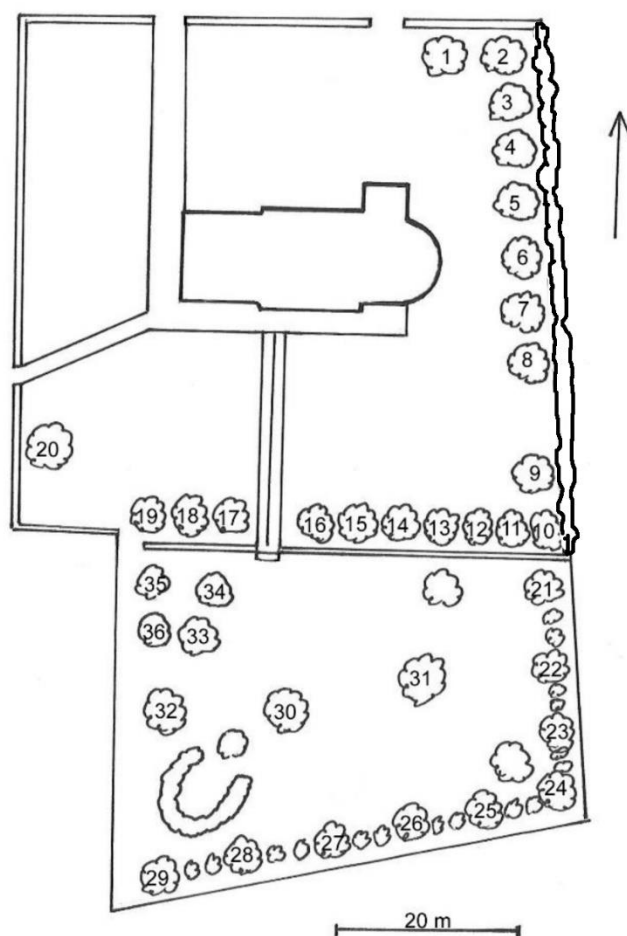
Vall kyrkogård tillhör Gotlands större kyrkogårdar. Den är oregelbundet rektangulär och omges av putsade murar i norr och väster, och en låg terrassmur i söder och hagtornshäck i öster. I söder och öster finns trädrader. Trädraderna ger tillsammans med, det utvidgade parkartade området i söder och det trädbevuxna området utanför kyrkogården i norr, kyrkogården som helhet en lummighet och rumskänsla som är tilltalande. Gravar är spridda över hela kyrkogården med en koncentration av de äldre gravarna söder om kyrkan.

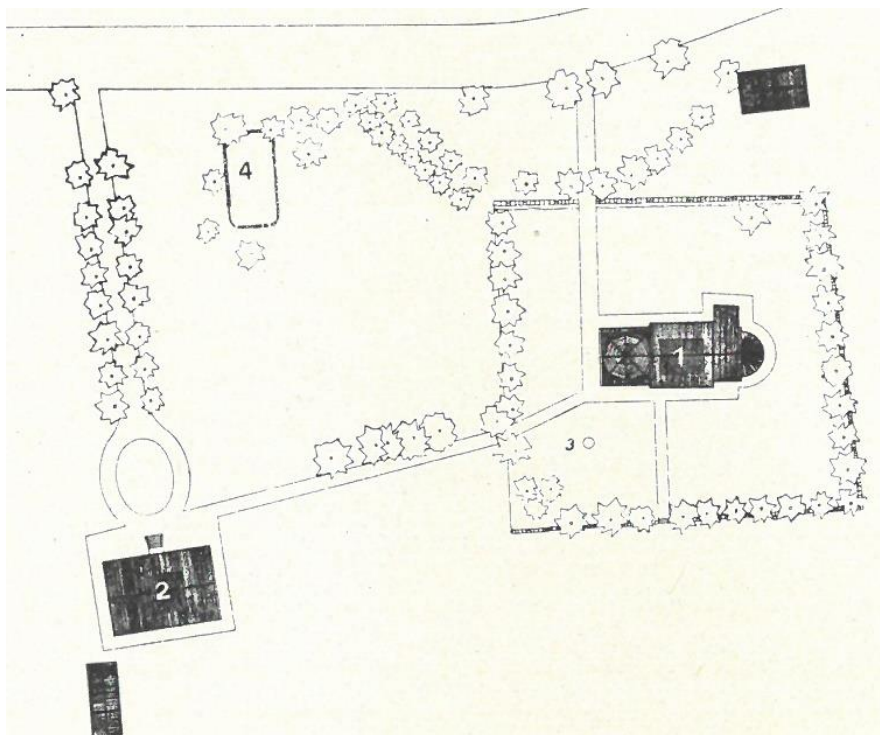
Vall kyrka och kyrkogård fotograferad från sydost 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Vall kyrka och kyrkogård fotograferad från väster 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Vall kyrka.
Situationsplan ur Vård-
och underhållsplan
2009.

Vall kyrka och
prästgård.
Situationsplan 1928.
Ur Sveriges kyrkor
1942.

Historik

Skattläggningskartan från 1753 visar Vall kyrka och prästgård. I söder och norr ligger utspridda åkrar och i väster och öster ängs- och betesmarker. Laga skiftes karta från 1877 visar kyrkogårdens utsräckning innan utvidgningen åt söder.

År 1758 omtalas plank runt kyrkogården och 1764 uppmanades församlingen att bygga en stenmur runt kyrkogården. 1847 omges kyrkogården dels av plank delvis av en stenmur. 1897 planterades 10 lönnar. Kyrkogården har utvidgats 1871 och 1889 samt under 1900-talet. Den senare utvidgningen gjordes åt söder och förstörde kyrkogården med en tredjedel. 1996 flyttades terrassmuren mellan gamla och nya kyrkogården något mot söder. 1891 uppfördes ett sockenmagasin.

Skattläggningskarta från 1753 över Vall socken.

Laga skiftes karta från 1877 över Vall socken.

Vall kyrka. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Vall kyrka. Foto Einar Erics 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Vall kyrka. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Vall kyrkogård är oregelbundet rektangulär. Den äldre delen av kyrkogården omges av stenmurar: putsad stenmur med täckhällar i norr och väster. I öster avgränsas kyrkogården av en låg terrassmur och hagtornshäck, och i söder av en terrassmur, nyanlagd 2009. Den yngre delen av kyrkogården omges av ett trästaket. Norr om kyrkogården, ligger ett litet parkområde. I dess södra del finns en trädrad med äldre lindar som sträcker sig i en båge utanför muren (se situationsplan från 1942, s. 9).

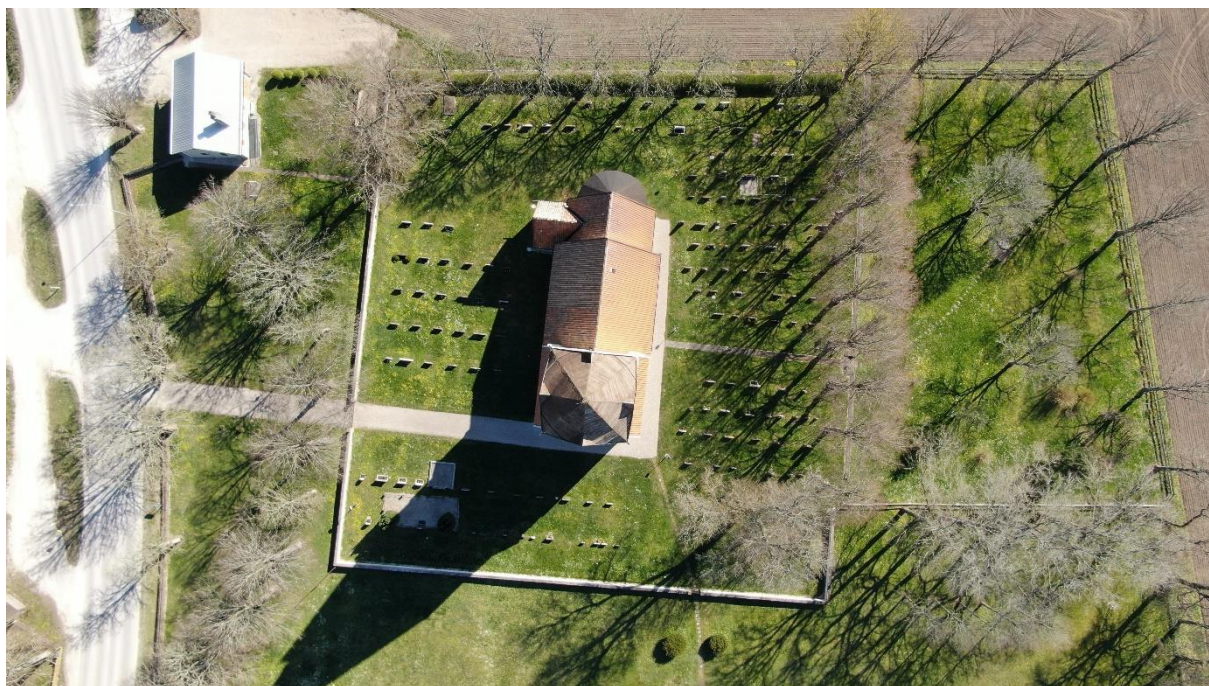
Vid huvudingången i norr finns järngrindar och murade stolpar. I öster om finns en öppen genomgång i muren och i väster mot prästgården finns en öppning försedd med trägrind. I söder finns en stentrappa mellan den äldre och yngre kyrkogården som ligger lägre. Från huvudingången löper en grusbelagd gång söderut, längs med de västra och södra fasaderna. Stenlagda gångar ansluter från prästgårdsingången i väster och mot den yngre kyrkogården.

Belysningsstolpar med glaskupor är utplacerade på hela kyrkogården. Det finns också fasadbelysning i form av spotlights som utökats 2000.

Nordost om kyrkogården finns ett tidigare sockenmagasin, uppfört 1891, som bland annat inrymmer kyrkans flispanna och flisförråd.

Den äldre kyrkogården omges av trädtrader i öster och söder, vilka är rester av en äldre trädkrans. De består av äldre friväxande lundalm (nr 1, 2, 20), äldre hamlad tysklönn (nr 3, 4), äldre friväxande hästkastanj (nr 10), äldre hamlad lind (nr 11-19). Solitära träd saknas. Det utvidgade området i söder har en parkkaraktär med ett flertal solitära träd och buskar. Det omges av en trädkrans med medelålders friväxande lind (nr 21-29). Mellan lindarna finns planterade hasselbuskar. I området växer bland annat vresalm (nr 30), vitoxel (nr 31), ädelgran (nr 32, 33), buskar av syren (nr 35, 36), gullregn (nr 34) samt pil. (Se situationsplan s. 9).

Kyrkogården domineras av gräsytor, grusgravarna är få men viktiga för kyrkogårdens karaktär. Den största variationen av gravvårdar återfinns söder om kyrkan. Mot muren i nordost står några äldre gravstenar. På den yngre delen av den parkliknande kyrkogården i söder är en askgravlund anlagd i början av 2000-talet. Centralt finns en stensättning, ljushållare och en soffa.

Vall kyrkogård fotograferad från ovan 2020. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Huvudingång från norr. Framför kyrkogården ligger ett litet parkområde med en trädrad av lind. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården avgränsas med en putsad mur. Foto ES 2020.

Den yngre delen av kyrkogården avgränsas från den äldre delen av en terrassmur. Foto ES 2020.

Huvudingången med en grind i smidesjärn och murade stolpar. Foto ES 2020.

Öppning i muren i den nordöstra delen. Foto ES 2020.

Ingång från prästgården med trägrind och murade stolpar. Foto ES 2020.

En grusad gång leder från huvudingången i norr till kyrkans södra sida. F Foto ES 2020

En gång med stenplattor söder om kyrkan leder till den nya kyrkogården. Foto ES 2020.

Den södra delen av kyrkogården med terrassmuren som avgränsar kyrkogården mot den yngre delen. Foto ES 2020.

I den sydvästra delen av kyrkogården finns flera högresta gravvårdar. Foto ES 2020.

Den sydöstra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

I den sydöstra delen, nära koret finns flera högresta gravvårdar. Foto ES 2020.

Den västra delen av kyrkogården, utvidgad efter 1942. Foto ES 2020.

Den södra delen av det västra området, utvidgat efter 1942. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2020.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2020.

Den östra delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

I det nordöstra hörnet finns ett antal gravvårdar stående invid muren. Foto ES 2020.

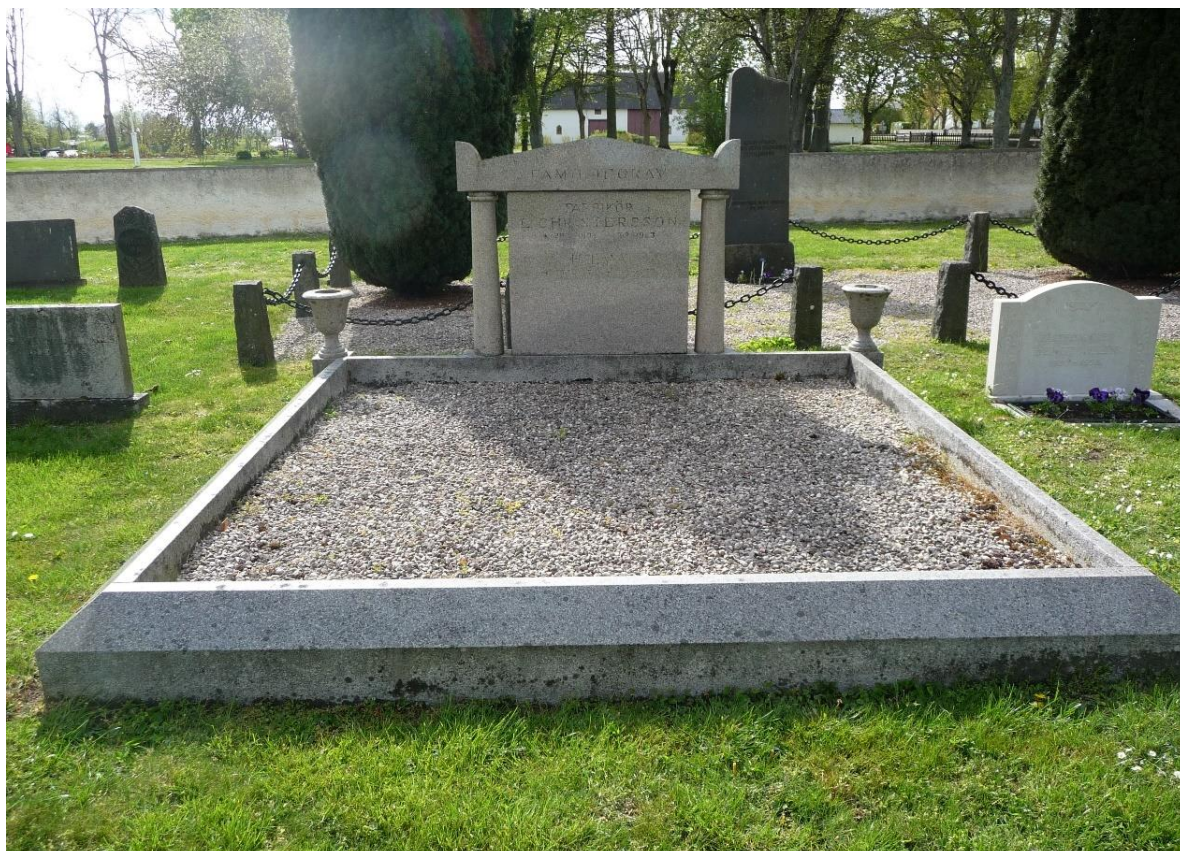
En trappa med räcken i svartmålat järn leder ned till den yngre delen av kyrkogården. Foto ES 2020.

Den yngre parkliknande kyrkogården med en askgravlund anlagd xxxx. Foto ES 2020.

Askgravlund med enstensättning, ljushållare och träbänk. Foto ES 2020.

Gravanläggning med grus och omgivande granitram från 1937. Den är utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

Medeltida gravhäll med ett mycket stort kulturhistoriskt värde genom sin ålder och utformning. Foto ES 2020.

Stående kalkstensvård på hög sockel från 1905. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2020.

Gravvård i svart granit med hör sockel och pyramidspetsig topp från 1905. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Den är mycket tidstypisk. Foto ES 2020.

Gravvård med stående träkors från 1961 över prosten J A Berglund, död 1869. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och personhistoria. Foto ES 2020.

Gravvård i svart granit från 1918. Står i en grupp med andra liknande gravvårdar. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla genom sin utformning och tidstypiska. Foto ES 2020.

Gravvård av kalksten med 'horn' från 1905. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och tidstypisk. Foto ES 2020.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Vall kyrkas torn reser sig högt över omgivande landskap och är synligt från långt håll. Ändå är tornet inte lika högt som det sannolikt varit. Den murade delen med sina gavlar är reslig men, men spiran förefaller något trubbigare än på andra liknande torn. Motsatsen gäller Hogrän, där den murade tornkroppen är obetydlig medan spiran är desto högre, vilket gör att båda tornen när i princip samma höjd på omkring 40 meter. Tornet på Vall kyrka är mäktigt och kraftigt. Även det förvillar ögat något, eftersom kyrkan inte är så stor som tornet ger intryck av. Kyrkan är en genomgående romansk anläggning, bestående av ett lågt långhus, med smalare och lägre kor och en absid i öster. Fasaderna i finhugget kvaderstensmurverk och tornets välavvägda proportioner vittnar om höga ambitioner och flera likheter med Mariakyrkan och andra kyrkor i Visby. Tornet, dess påbyggnad samt den högresta valvslagningen visar på enkla sätt att försöka öka kyrkans monumentala framtoning, trots dess relativt ringa storlek.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

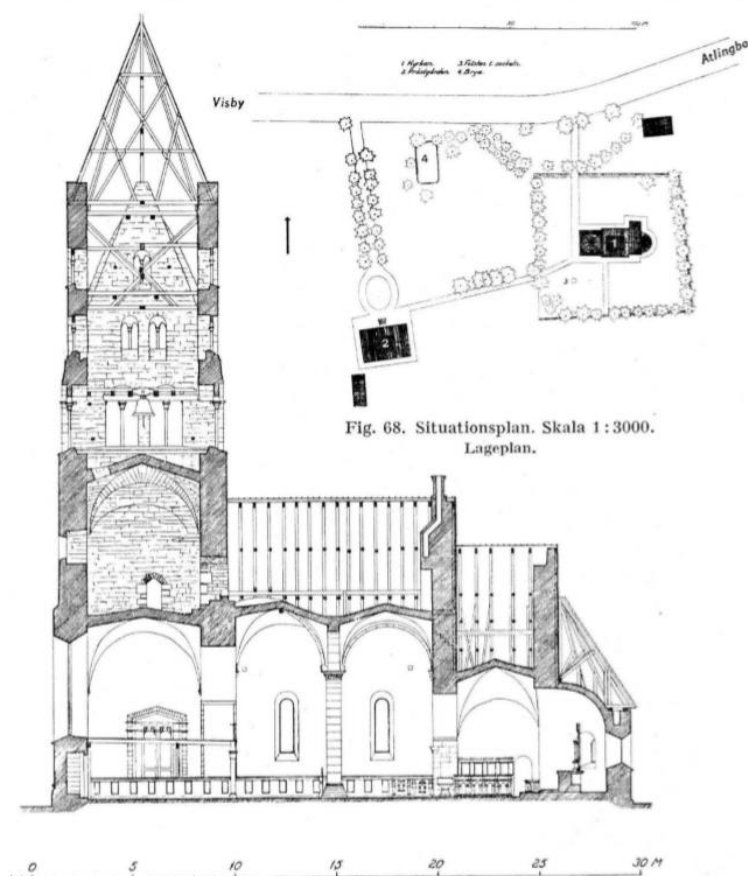
Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

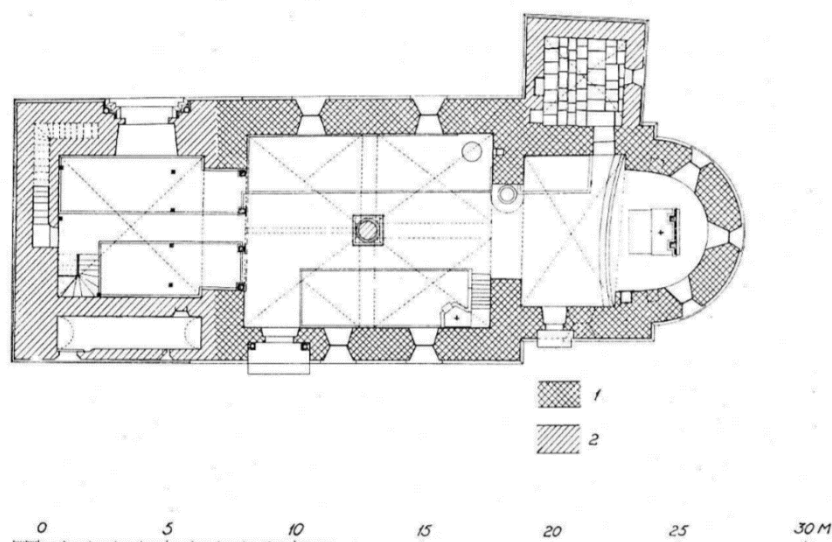
Exteriör från sydväst. Foto JL 2020.

Exteriör från norr. Foto JL 2018.

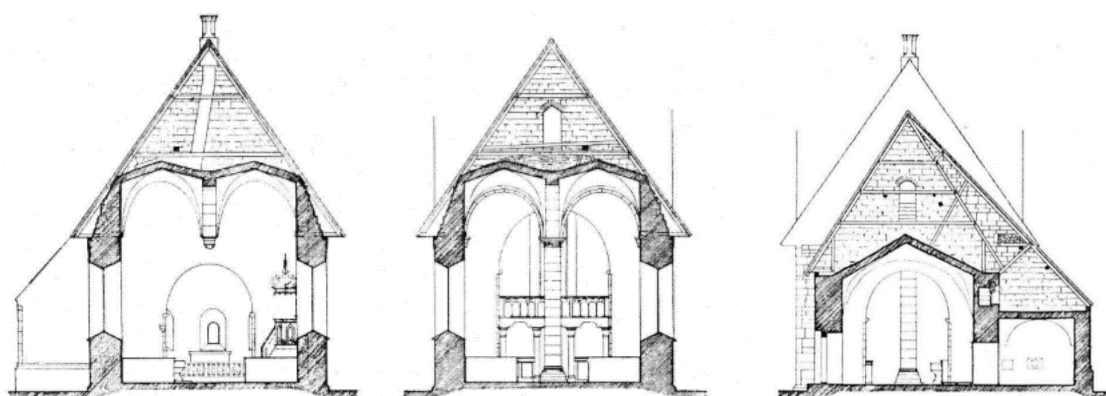
Sektion mot norr. Uppmätning
Bo Lindwall 1939. Efter Sveriges
Kyrkor, Gotland band III, volym
54 (1942). Läktaren revs 1954–
55.

Plan. Uppmätning H. Du Rietz, omkring 1930. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym 54 (1942). Skrafferingen av byggnadsperioderna utförd senare. 1: 1200-talets början. Långhusets västra vägg låg dock en meter längre västerut. Dess nordvästra hörn låg i kant med nordportalens yttersta båges östra sida. Dess sydvästra hörn är markerat med en skarv på motsvarande plats i sockeln. Att den revs ner till grunden vid tornbygget och dess läge framkom vid utgrävningen 1955 (arkeol.rapp. i ATA). – 2: Tornet och mittkolonn 1200-talets mitt, sakristian 1200- eller 1300-talet.

Fasader mot söder och norr. Ritningar Jan Utas, 2000-talet. Efter Utas, VoU, 2009.

Tvärsektion av långhuset mot öster och väster samt koret och sakristian mot väster. Uppmätning Bo Lindwall 1939. Efter Sveriges Kyrkor, Gotland band III, volym 54 (1942). Läktaren revs 1954-55.

Byggnadshistorik

Det äldsta föremålet i kyrkan är, som i många andra kyrkor, dopfunten som daterats till 1100-talets slut. Den är således något äldre än kyrkans äldsta delar från tidigt 1200-tal, vilket kan tala för att kyrkan haft en äldre föregångare. Att så varit fallet är inte på något sätt orimligt. I många socknar på Gotland har bevarats rester eller spår som visar att det funnits en träkyrka på platsen. Ett nedtecknat invigningsår, som är svårt att kontrollera, anger för Vall kyrka 1167.

Sockenindelningen, som förutsatte någon typ av kyrka, är också i regel äldre än de äldsta bevarade kyrkorna och Vall utgör ett jordbruksområde som sannolikt var väl etablerad redan när stenkyrkan byggdes. Förmodligen skulle inte heller ett omfattande stenkyrkobygge ha varit den första kyrkliga etableringen. Detta talar alltså för att det funnits en äldre kyrka, förmodligen av trä, i Vall, sannolikt – men inte nödvändigtvis – på nuvarande kyrkans plats. Analogt med det lilla vi vet om andra tidiga träkyrkor kan antas att den byggdes vid 1100-talets början, eller förmodligen tidigare, på 1000-talet.

Vid 1200-talets början uppfördes den nuvarande kyrkans kor med absid och långhus. De byggdes sannolikt i ett sammanhang, men vissa saker tyder på att koret stod färdigt i en första etapp. Det gäller skiljaktigheter i utformningen av portalerna och murkrönen, samt att långhuset sannolikt följde det lite yngre systemet med en fönsterlös nordsida (att döma av äldre teckningar och Carl Georg Brunius beskrivning från tiden innan nuvarande fönster togs upp) medan koret på ett lite mer ålderdomligt vis har haft ett fönster på norra sidan, nu synligt från sakristievinden. Det hade inga valv utan troligen öppen takstol, utom i absiden, vars valv sannolikt låg lägre än i dag. Triumfbågen var lägre och möjligen också absidvalvet. Om utformningen i väster är inget känt, det vill säga om det var förberett för ett torn eller inte. Den äldsta stenkyrkan har genom sina portaler och murverk jämförts med Follingbo kyrkas murverk, som utmärks av en stor omsorg om de arkitektoniska detaljerna och proportionerna. Den äldsta murade kyrkans båda portaler finns kvar, om än långhusportalen är något förändrad (dess förmodade tympanonsten är dock bevarad), samt det igenmurade fönstret, medan övriga öppningar är från 1800-talet. Möjligen var absiden ursprungligen lite mindre än i dag, eller åtminstone planerad för att vara det, eftersom en del av absidens fasadstenar har en snävare rundning än de andra.

Under 1200-talets förra hälft genomgick kyrkan en betydande ombyggnad. Tornet tillkom då. Fällningsåret för en inmurad bjälke i första våningen kunde 2016 dendrokronologiskt fastställas till 1227. Eftersom det var ett rundtimmer som var inmurat är fällåret tämligen exakt utan felmarginaler. Året stämmer bra med dateringen i SvK. Om torn var planerat från början avsågs sannolikt ett smalt och pelarliknande torn, som i Follingbo, medan det torn som byggdes var mycket kraftigare med putsade fasader utan tydlig gräns mot långhusets kvaderstensmurverk. Långhusgaveln revs nästan helt och tornets östra mur lades så att långhuset förkortades något invändigt. En vid och hög tornbåge förenade ringkammaren med långhuset. Detta välvdes med kryssvalv kring en mittkolonn. För att ge rummet resning förhöjdes murarnas insidor så långt möjligt var innanför det befintliga yttertaket (så skedde i vissa Gotlandskyrkor, till skillnad från i Eskelhem och Mästerby höjdes istället hela långhusmuren när valv tillkom). De nya valven lades i samma nivå, med en speciell övergång mellan kolonnen och den höga tornbågen på så vis att den västra valvbågen och de västra valven mot tornbågen reser sig högre än de andra. Sannolikt höjdes och breddades nu triumfbågen. En konsol och andra rester tyder på en läktare vid triumfbågen eller tak över sidoaltaren i hörnen, vilket är anordningar som är kända från några av kyrkorna i Visby. Sannolikt tillkom de i samband med långhusets välvning. Även tornets arkitektur erinrar mycket om tornet vid Mariakyrkan i Visby, vad gäller gallerierna, rundfönstret åt

väster med mera. Inslaget av dekorativt infogade tegel – en bristvara på Gotland – tyder på en viss exklusivitet. Någon typ av ändring eller korrigerings skedde när byggnadsarbetet passerat galleriets nivå. Valvet under klockvåningen lades nämligen högre än de avsatser som hade förberetts i murverket, vilket troligen också påverkade den höjd som de stora ljudgluggarna placerades på. Tornet försågs med en sluten kammare på dess södra sida, inlagd i muren och lika lång som ringkammaren. Kammaren nås via en enkel ingång och har ljusöppning samt en öppning in mot kyrkorummet, dock inte mot öster, som motsvarande gluggar i en del andra gotländska kyrkor. Murkammarens funktion är omdiskuterad. Bostad för en from person, hagioskop för den som inte fick delta i mässan, härbärge eller vägfärdskapell när kyrkan är stängd är olika möjliga förklaringar. Sex kyrkor inom en halvcirkel på en till två mil från Visby försågs med sådana från 1200-talets mitt (med Vall som sannolikt äldsta exempel) till 1300-talets förre hälft (Martebo).

Några årtionden senare, under 1200-talets slut eller början av 1300-talet, tillkom tornets murade gavlar. Att den tillkom som ersättning för en tidigare tornhuv är dock inte säkert. Den tydliga avsatsen ovanför de nedre ljudgluggarna tyder på att murkrönet avsågs att vara rakt, men den måttliga tidsskillnaden mellan tornet och gavlarna kan vara en följd av att tornet bara haft en provisorisk avslutning. När tornhuven skulle utföras som avslutande etapp försågs den med gavlar och blev resligare än det var tänkt. Den gotiska stilen och förändrade förutsättningar gjorde att de nya gluggarna blev spetsbågiga men samtidigt lite enklare till form och utförande än de tidigare.

Vid 1300-talets början genomfördes ytterligare några förändringar. Tornets västra fönster utformades som ett spetsbågigt masverksfönster (inte samma som det nuvarande 1800-talsfönstret) med glasmålningar. Koret försågs med valv, möjligen ersättning för ett tidigare valv, eftersom det är mindre troligt att koret – där akustiken hade störst betydelse – skulle stått utan valv när kyrkan i övrigt hade ett ovanligt avancerat valvsystem, men till skillnad från i långhuset har valvet inte dragits upp ovanför murkrönen, så långt som yttertaket medgav. Vid okänd tidpunkt, sannolikt under 1200-talet, tillkommer sakristian, och sannolikt under 1200- eller 1300-talet får långhuset ett nytt och större fönster, möjligen avbildat spetsbågigt på ett sigill från 1828. Under början av 1500-talet förses kyrkan med ett ännu bevarat altarskåp. Utöver detta, dopfunten och ett väggsåp i absiden är de bevarade medeltida inventarierna få. Av muralmålningar påträffades sådana vid senaste restaureringen i ringkammarens valv och sidomurar, daterbara till omkring 1300. Placeringen tyder på att muralmålningar tidigare funnits även i kor och långhus eftersom kyrkorummets västra del rimligen inte var den första delen som dekorerades.

Under tidigt 1600-tal genomfördes förändringar i tornet. År 1621 är inskrivet i klockstolen och 1627 i tornspiran. Då försågs tornet med en ny huv av Dienis Lauritsøn Guth från Norrlanda. Under sent 1600-tal och tidigt 1700-tal förnyades stora delar av inredningen, altarpopsats, predikstol, bänkinredning och epitafier. En brand drabbade år 1735 tak och tornhuv (VoU). Enligt uppgift skall den varit omfattande, men tornhuvens inskrifter från 1620-talet visar att den inte förstörts helt. (Brandspår finns på vinden, som i Sveriges Kyrkor antas vara från medeltiden, men som kan härröra från 1735.) Nya tak och ny tornhuv uppfördes 1744. 1759–60 inreddes ringkammaren med bänkinredning och nordportalen gjordes om till fönster.

Sannolikt vid något av arbetena med tornhuven 1627 eller 1744 byggdes den nya huven upp lite förenklad i förhållande till tidigare, om det inte skedde efter 1828, att döma av den enkla men

detaljerade bilden på sigillet från detta år. Ett foto från restaureringen 1952–53 visar det inskrivna året 1853 på en av tornhuvens takstolar (Gotlands Museums arkiv). Resningen är inte lika stor som på andra torn med murade gavlar och gavelröstenas spetsar kapades (återställda på 1870-talet). Skälet var sannolikt att öka stabiliteten och ge ett bättre underlag för den nya huvens träkonstruktion.

Under 1800-talets förra hälft eller mitt lades trägolv istället för stengolv i långhuset och, senast då, förstörades fönstren, i långhuset till rektangulär form som framgår av äldre avbildningar. Fönstren kritiserades skarpt av Carl Georg Brunius i hans tryckta beskrivning av kyrkan från 1860-talet. Brunius uppger innerväggarna inför omputsning skall ha behandlats med rotborste och såpa, vilket torde förstört eventuella rester av kalkmålningar. År 1873 restaurerades kyrkan efter förslag av A. W. Lundberg. Tornets gavlar byggdes på till spetsig form, om än skjutande ut från huvens tak. Absiden murverk putsades (troligen nu) och försågs kvaderstensmönster. De senare upptagna fönstren gavs rundbågig form för att bättre ansluta till kyrkans huvudsakligen romanska arkitektur. På långhusets norra sida togs nya fönster upp, lika de i söder, och även tornets delvis ombyggda gotiska masverksfönster förändrades till rundbågig form samtidigt som det gjordes större. All synlig sten, såväl utvändigt som invändigt, utan figurativ utsmyckning högs om i ytskiktet, en då inom den internationella restaureringskonsten vanligt, men i samtiden också starkt omdiskuterat ingrepp. Absiden täcktes av kvaderstensmönstrad cementputs. Nordportalen, som en tid varit helt igenmurad, återupptogs och försågs med fönster i ett dörrliknande ramverk av trä. Detta blev det enda ljusinsläppet till bänkarna i tornet efter att en läktare byggts i ringkammaren fram till tornbågen 1876. Troligen flyttades predikstolen till södra väggen. Trappan är förnyad vid något tillfälle och det sidoaltare som avbildades 1868 är inte bevarat. Skorsten byggdes och kamin insattes 1908. Dess rökrör bilades in i muren 1926 och skadade bland annat kalkmålningar som påträffades.

År 1952–55 restaurerades kyrkan efter förslag av arkitekt Olle Karth. Absidens tegeltak byttes till spån och murverket frilades från putsen. Skorstenen revs och centralvärme infördes från en nybyggd källare under sakristian. Läktaren revs och ny orgel placerades på golvet i ringkammaren. Dörr insattes i nordportalen. Bänkinredningen byggdes om och ny altarring anskaffades. 1967 hängdes ett krucifix i triumfbågen, tillverkat av Bertil Nyström.

Sakristians tak byggdes om helt vid en restaurering 1986 efter ritning av arkitekt Janusz Greberger och istället för ett pulpettak med lutning åt norr formades det om till ett sadeltak. Vid en invändig restaurering 2016 togs muralmålningar fram i tornets bottenvåning. Centralmotivet i valvet är tolkat som kampen mellan det onda och det goda, med himlavalvet i mitten. På södra väggen troligen en scen som avbildar skärselden. Här finns också en fragmentarisk avbildning av en drake/odjur.

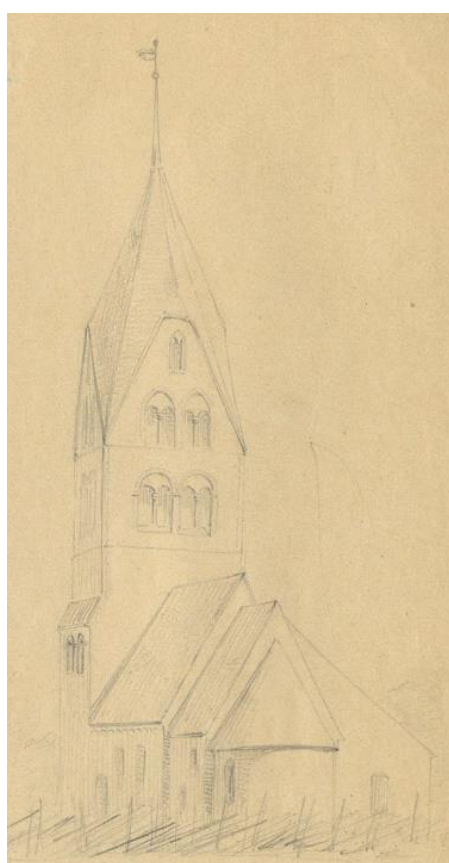
Exteriör från sydväst. Bild på pastoratets lacksigill från 1828 utifrån teckning av G. A. Unnerus. Sveriges Kyrkors arkiv, okat., ATA. Foto JL 2019. Möjligen har tornhuven ännu inte fått sin nuvarande form. Observera långhusets fönster. Det närmast portalen skulle kunna vara ett ursprungligt medan det längre österut sannolikt är förstorat på 1200- eller 1300-talet och möjligen avbildat spetsbågigt.

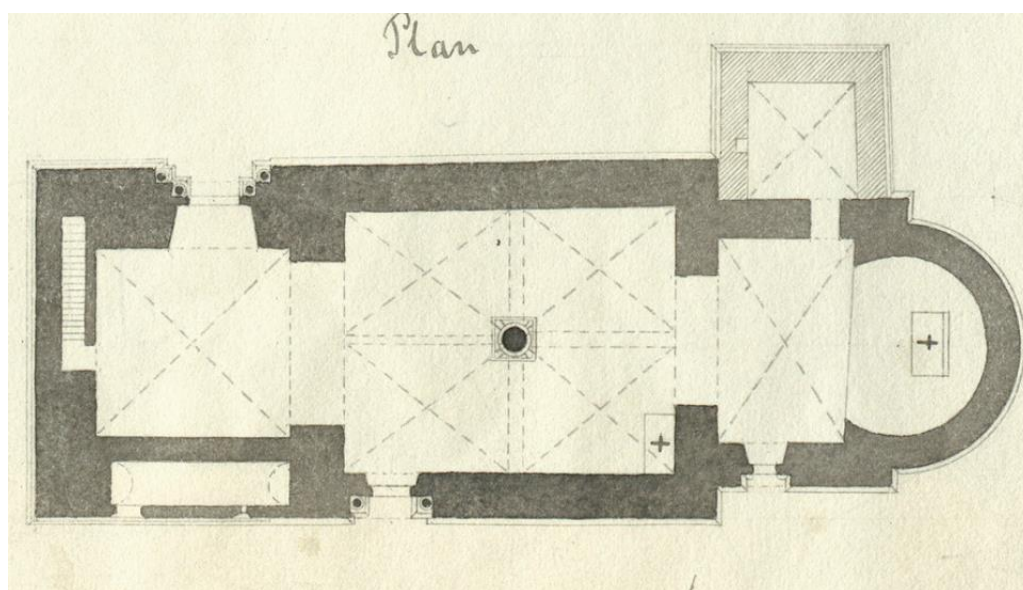
Stampen till pastoratssigillet från 1828. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07. Visby stift.

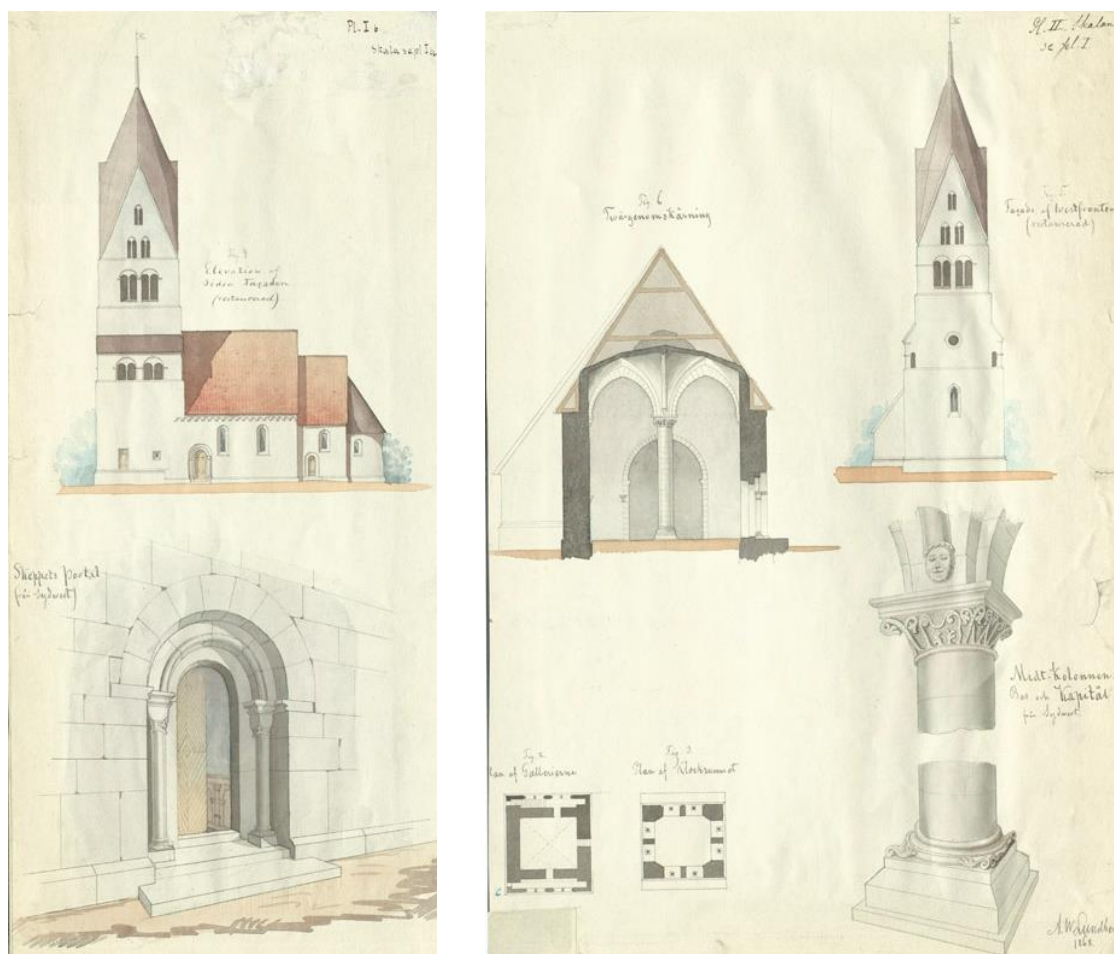
Exteriör från sydöst och plan. Akvarellerad teckning samt uppmätning av A. W. Lundberg 1868. RAÄ, Kulturmiljöbild. Förstörd detalj av tornhuven innan gavelröstenas spetsar återställdes år 1873.

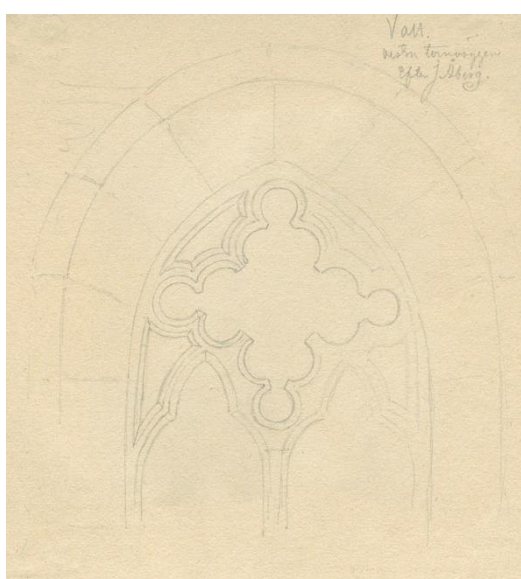
Exteriör från nordväst. Teckning av Albert Theodor Gellerstedt 1867. RAÄ, Kulturmiljöbild. Spetsarna på tornets gavlar är avkapade. Nordportalen är igensatt. Möjligen är ett i portalnischen upptaget sentida fönster utelämnat. Fönstret i väster återgivet innan det förstörades 1873. Exteriör från sydöst. Teckning av Jacob Åberg omkring 1870. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydöst och plan. Akvarellerad teckning samt uppmätning av A. W. Lundberg 1868. RAÄ, Kulturmiljöbild. Förstörade detaljer. Observera långhusfönstrens rektangulära form från 1800-talets mitt, åter förändrade 1873. Planen återger på predikstolens plats ett sidoaltare som inte är bevarat, troligen rivet 1873. Absidens hästskoform troligen överdriven.

Fasad mot söder och väster, sektion genom långhuset mot öster, plan av tornets övre våningar samt detaljer. Fasaderna utgör restaureringsförslag vad gäller sydfasadens fönster och tornets galvar. Fönstret i tornets västfasad synes vara avbildat som det såg ut före 1873 och föreslogs inte förändrat.

Detalj av västfasaden i Lundbergs ritning från 1868, visande det gotiska masverksfönstret före 1873. Västfasadens gotiska masverksfönster, förändrat 1873. Teckning av Jacob Åberg omkring 1870 (möjligen kopia från cirka 1890 av Olof Sörling efter Åbergs original). RAÄ, Kulturmiljöbild.

Exteriör från sydöst efter restaureringen 1873. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Till vänster: Exteriör från nordväst. Foto Olof Sörling 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild. Till höger: Exteriör från söder. Foto Einar Erici 1914. Skorstenen byggdes 1908.

Exteriör från sydöst. Foto I. Wallmark 1917. RAÄ, Kulturmiljöbild. Tornet i behov av omputsning. Gavelspetsarnas komplettering från 1873 avtecknar sig tydligt.

Exteriör från sydöst. Foto Alfred Edle 1938. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Tornets norra portal med glasparti från 1873. Foto sannolikt från 1800-talets slut. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans torn är kraftigt till proportionerna jämfört med kyrkan. Kor och långhus har fasader av omsorgsfullt lagd kvadersten utan puts, på absiden ett frilagt murverk med lite grövre karaktär utan de stora kvaderhuggna blocken. Flera av absidens fasadstenar har en snävare rundning och antyder att den antingen en gång haft eller varit planerad med en mindre diameter. Långhusets fasader avslutas uppåt av en rundbågsfris. Tornet och sakristians murverk är putsade med huggen sten i omfattningar, på tornet (utom i röstena) med inslag av tegel. På långhusets, korets, sakristians och galleriernas tak ligger tegel, på absidens spåntak och tornets brädtak. Alla öppningar har huggna omfattningar, vilket gäller de medeltida portalerna såväl som fönstren från 1800-talet (utom tornfönstret) och tornets gluggar – även obetydliga ljusgluggar till trappan. I flera av tornets öppningar är huggstenen växlad med dekorativt placerat rött tegel. Lister och avtrappningar berikar tornets form. Medan korportalen är enkel, är långhusportalen något rikare utformad och tornportalen både större och försedd med dekorativa kapitälband. Möjligen har tympanonfältet närmast över dörröppningen förändrats i både långhus- och tornportalen. Tornportalen bör genom sin storlek ha varit avsedd som huvudingång, vänd mot vägen, även om den inte använts så sedan åtminstone 1700-talet, när den ändrades till ett fönster. Ingången till kammaren i tornets norra mur är desto mer diskret och placerad högt, som för att inte dra till sig uppmärksamhet. Kammarens inre täcks av ett långsgående tunnvalv och har en öppning mot norr till tornets bottenvåning. Murar och valv är putsade och avspeglar inte något av det bakomliggande murverket.

Sydfasaden. Foto JL 2020.

Långhusetets sydfasad. Foto JL 2020.

Absidkoret från söder samt från nordöst med sakristian. Foto JL 2020.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2020.

Murverk i korets sydfasad. Foto JL 2020.

Murverket i korets och absidens sydfasad. Till höger detalj av absidens murverk. Stenblocken har en snävare rundning än absidens grundplan. Foto JL 2020.

Korets nordöstra hörn mellan absiden och sakristian. Till höger sakristian från nordväst. Foto JL 2020.

Nordfasaden. Foto JL 2020.

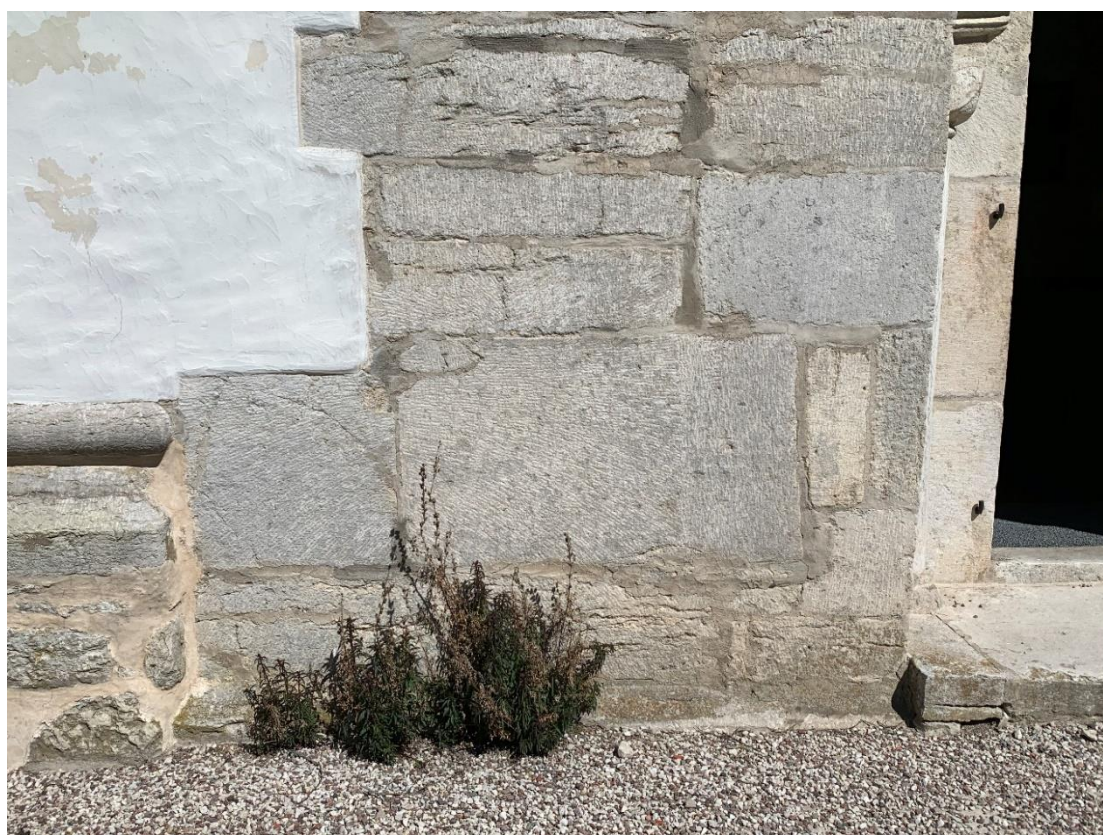
Långhusets norra fasad. Foto JL 2020.

Detalj av nordfasadens murverk och stenbehandling. Foto JL 2020.

Övergången mellan långhus och torn vid sockeln på norra sidan. Foto JL 2020.

Övergången mellan långhus och torn vid sockeln på södra sidan. Foto JL 2020.

Långhusportalen. Foto JL 2018.

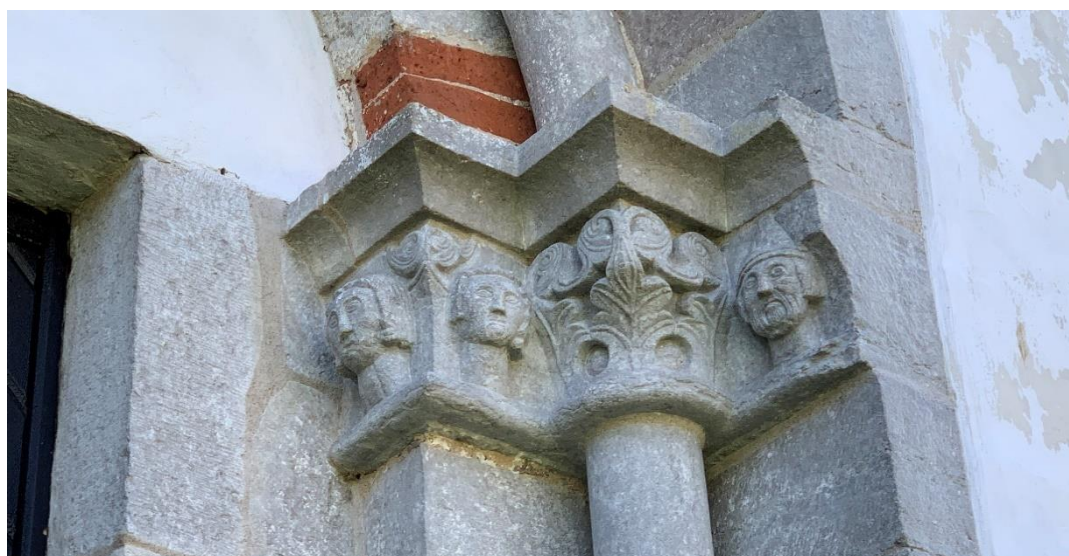
Till vänster: Långhusportalens västra kolonnett. Till höger: Korportalen. Foto JL 2018.

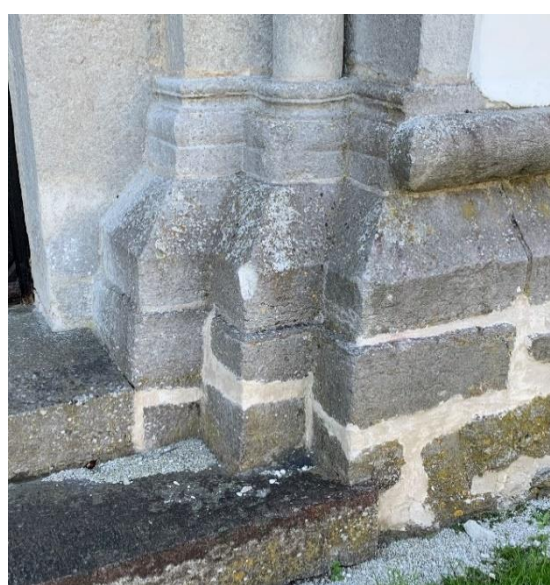
Tornportalen. Foto JL 2020.

Tornportalen. Foto Rebecka Svensson 2007,
Visby stift.

Tornportalens östra och västra kapitälband. Foto JL 2020.

Tornportalens östra och västra basband. Foto JL 2020.

Tornet ovanifrån från väster. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift. Till höger tornets västra fönster. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift

Gavelröstenas ljudgluggar mot väster och öster. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Tornets nedre ljudgluggar mot norr. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Tornets nedre ljudgluggar mot väster och galleri mot söder. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Tornets galleri mot norr. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Murcell på tornet södra sida. Ingång samt interiör mot nordöst. Foto JL 2020.

Murcell på tornets södra sida. Öppningar i fasaden och in mot ringkammaren. Foto JL 2020.

Interiör

Kyrkorummets murar och valv är putsade medan kolonnen och långhusvalvens gördelbågar är i huggen sten. Långhusvalven har små konsoler och ovanligt förekommande skulpterade nedhängande slutstenar. Golvet är av trä, utom i koret som har stengolv med den centralt placerade Hardingstenen mittför altaret. Fönstret i väster har glasmålningar, dels en glasmålningruta från 1300-talet, dels färgat glas från 1870-talet. Långhuset samlar sig kring en relativt kraftig mittkolonn, vars kapitäl och bas uppvisar fint skulpterade bladformer. Rummet är högre i tydlig kontrast mot det lägre koret med sin rätt trånga triumfbåge, medan ringkammaren i tornet vidgar sig med stor bredd och höjd mot långhuset. Den släta putsen sätter en prägel på kyrkorummets karaktär liksom den ovanliga ovala formen på triumfkrucifixet från 1960-talet. Ringkammarens valv och väggar pryds av rummets enda muralmålningar, framtagna 2016. Sakristian, som täcks av kryssvalv, nås genom en järnbeslagen dörr från koret. Ett väggskap i sakristians västra mur har en träframsida daterad 1785. Källaren under sakristian utgör teknikrum, tidigare

Uppgången till tornet går från västra tornmurens mitt upp mot norr och mynnar i norra sidogalleriet med ingång till tornets första övervåning. Öppningarna till sidogallerier och kyrkvind har triangulär avtäckning. Rundfönstret åt väster täcktes till troligen år 2000 av en trälucka, som då ersattes av ett fönster. Trätrappor leder uppåt. Tornets andra övervåning återfick sitt golv, troligen år 2000. I murarna syns spår av ett tidigare planerat valv på en lägre nivå. Det nuvarande kryssvalvet genombryts av en ursprunglig öppning för en stege upp till klockvåningen. Klockorna hänger i nivå med de nedre ljudgluggarna. Gränsen mellan de nedre ljudgluggarnas mur och de övres är inte skarp. De övre ljudgluggarna är mycket enklare än de nedre.

Långhusvinden nås genom en öppning från tornets första övervåning. Mot långhuset är omfattningen till öppningen skadad, till skillnad mot in mot tornet, kanske till följd av någon tidigare eldsvåda. Korvinden nås via en rundbågig öppning, medan absidens vind inte nås från korvinden. Sakristians vind avspeglar att gavelröstet murades på i sen tid. I korets norra mur avtecknar sig omfattningen till det ursprungliga fönster som koret haft åt norr. Det torde ha murats igen när sakristian byggdes på 1200-talet, men visar i sin omfattning att det vid något tillfälle skadats, antagligen genom brand, som dock kan ha skett sedan det dolts av sakristietaket.

Interiör mot öster. Foto JL 2020.

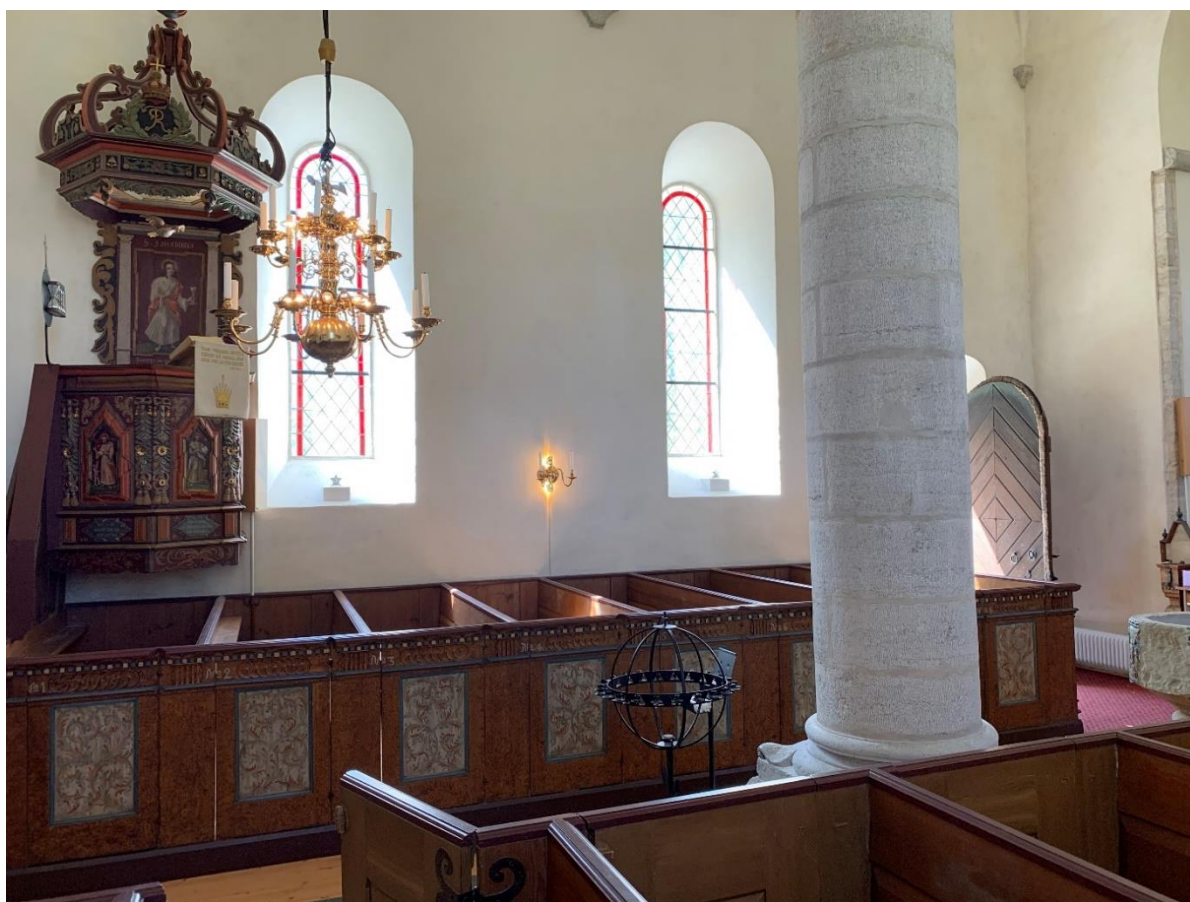
Interiör mot öster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster. Foto JL 2020.

Interiör mot väster från koret respektive långhuset. Foto JL 2020.

Interiör av långhuset mot söder. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot öster och söder. Foto JL 2020.

Interiör av koret mot nordväst. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

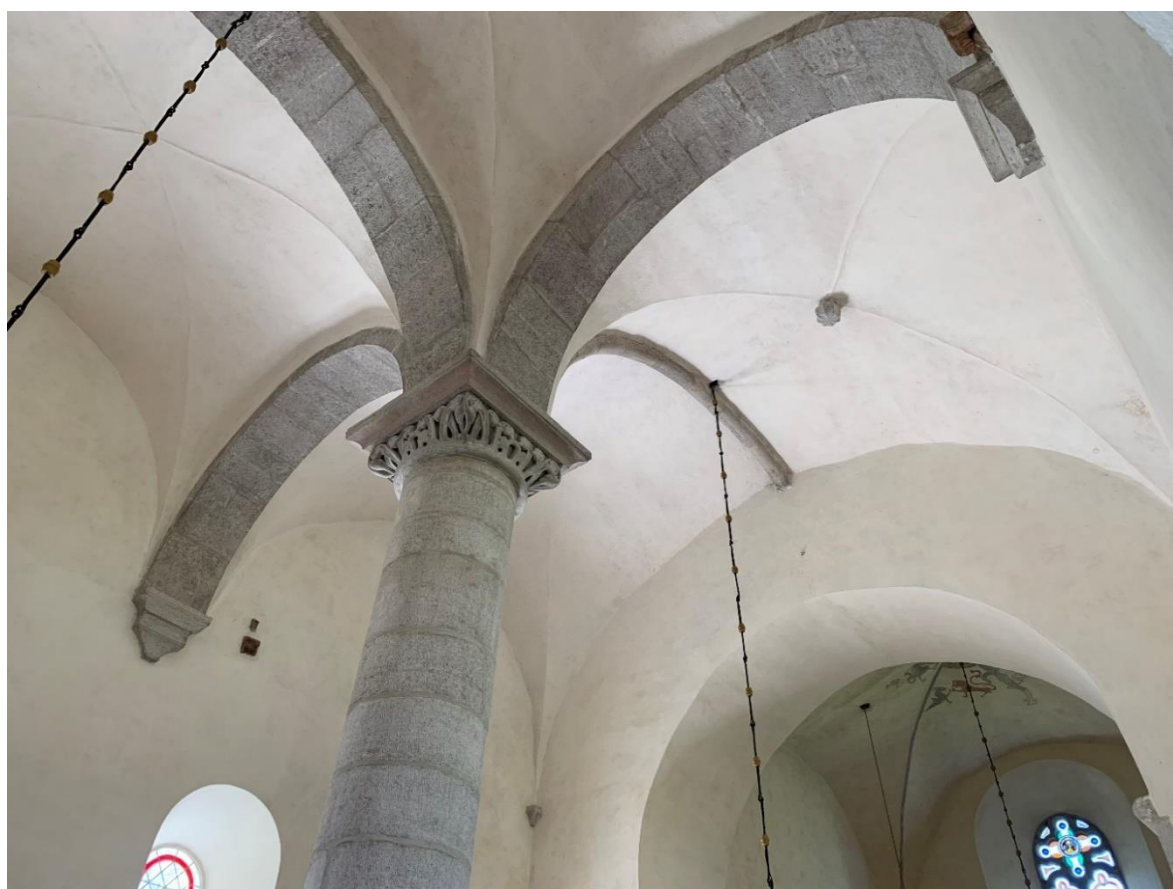
Långhuskolonnens kapitel nedifrån från sydväst med ansiktsmask vid båganfallet mot väster. Till höger droppsten i nordvästra långhusvalvet. Foto JL 2020.

Långhuskolonnens bas från sydväst. Till höger konsol på långhusets norra mur samt en av flera bjälkänder. De är placerade på murkrönen och utgör sannolikt kapade tidigare bindbjälkar som sträckt sig över rummet. Foto JL 2020.

Långhuset valv sedda nedifrån mot nordöst. Foto JL 2020.

Långhuset valv sedda nedifrån mot sydväst. Foto JL 2020.

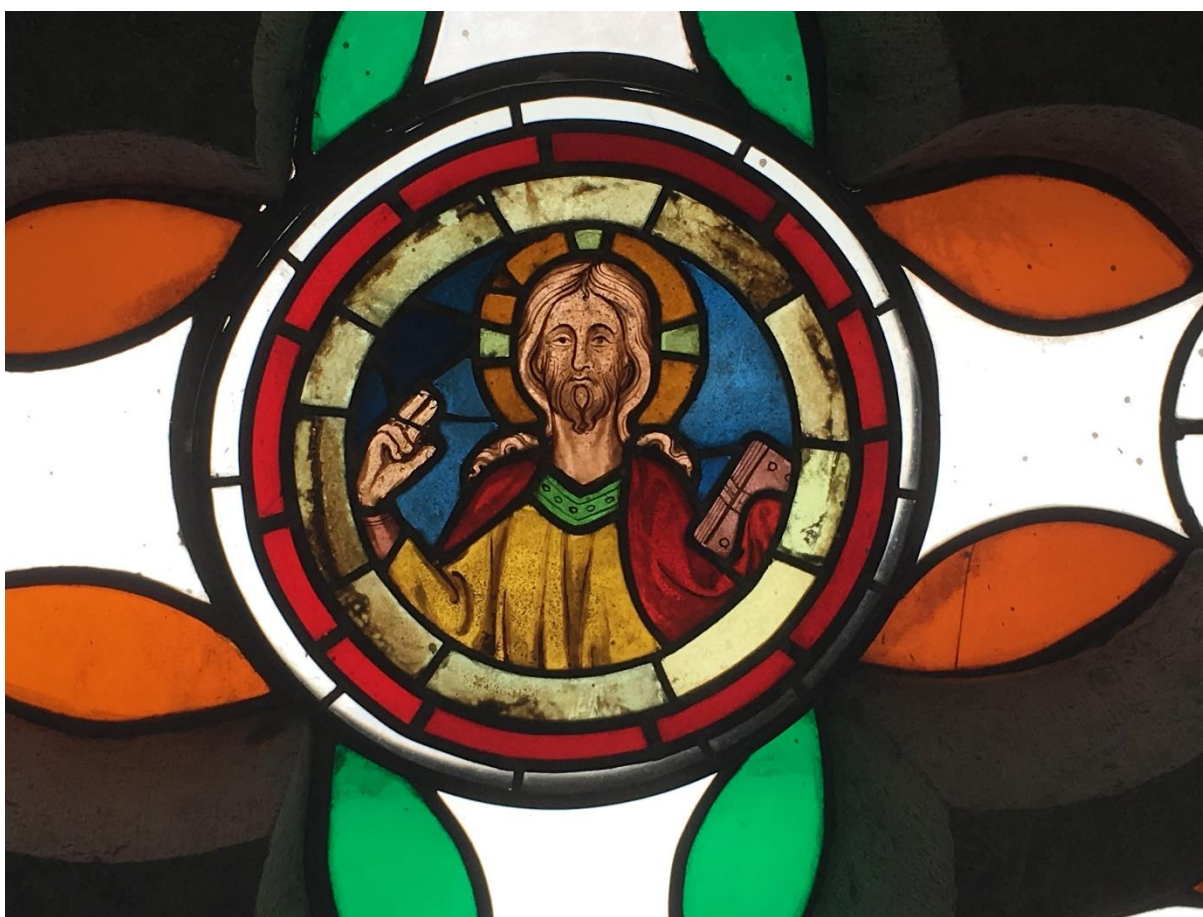
Tornbågen och tornvalvet. Målningarna framtogs 2016. Foto JL 2020.

Tornets nordportal sedd inifrån. Till höger interiör av ringkammaren mot sydväst. Foto JL 2020.

Kalkmålningar på långhusets södra mur, troligen från omkring 1300, framtagna 2016. Foto J.L. 2020.

Medeltida glasmålning i västfönstret, omgivande färgade glas från 1800-talets slut. Foto Rebecka Svensson 2015–16, Visby stift.

Interiör av sakristian mot sydöst. Foto JL 2020.

Interiör av sakristian mot nordväst och nordöst. Foto JL 2020.

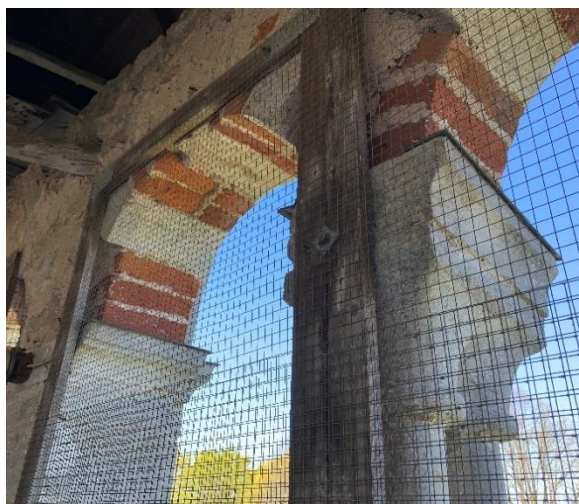
Till vänster: Väggsåp i sakristians västra mur med front av trä, daterad 1785. Foto JL 2020. Till höger: Ingången till sakristian från koret. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Ingång till torntrappan i tornets västra mur. Till höger håll, sannolikt tidigare altarskiva, i taket över torntrappans början. Foto JL 2020.

Till vänster: Detalj av fördjupning, sannolikt relikgömma i föregående bild. Foto ES 2020.
Till höger: Torntrappans nedre del i västra muren, sedd ovanifrån mot söder. Foto JL 2020

Norra sidogalleriet mot väster samt detalj av bågöppningarna. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning. Utgång till norra sidogalleriet. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning. Till vänster interiör mot väster och norr, till höger mot sydväst med utgången till södra sidogalleriet. Foto JL 2020.

Tornets första övervåning. Ingång till kyrkvinden i den östra muren. Till höger samma öppning sedd från kyrkvinden, där omfattningen är skadad, möjligen genom en brand. Foto JL 2020.

Tornets södra sidogalleri. Vy mot väster och detalj av kolonnetterna. Det vitputsade fältet till höger om gluggen i fonden övergår uppåt i en avlastningsbåge. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning mot söder, i höjd med galliets tak. Sköldbågen för ett tidigare, lägre placerat valv avtecknar sig i murverket. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning, sedd mot väster, norr och öster. Det tidigare planerade lägre valvet avtecknar sig svagt i murverket. Fram till 2016 saknades bjälklag och den runda skivan täckte rundfönstret i väster. Foto JL 2020.

Tornets andra övervåning. Hål i valvet för klocklina och passage, båda ursprungliga. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot nordöst. Foto JL 2020.

Klockvåningen mot sydöst. Foto JL 2020.

Murpartiet mellan tornets första och andra våningar av ljudgluggar. Foto JL 2020.

Tornets övre del sedd uppåt mot nordöst. Till höger östra gavelröstets övre ljudgluggar. Foto JL 2020.

Ljudgluggarna i tornets norra gavelröste. Foto JL 2020.

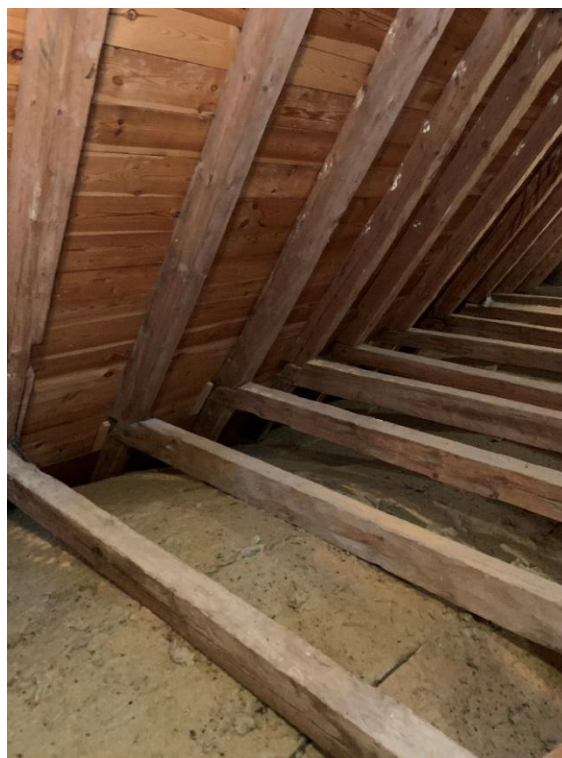
Tornhuven sedd inifrån. Foto JL 2020.

Tornets gavelrösten sedda inifrån. Den övre delen av röset till höger påmurades 1873. Foto JL 2020.

Långhusvinden sedd mot väster. Foto JL 2020.

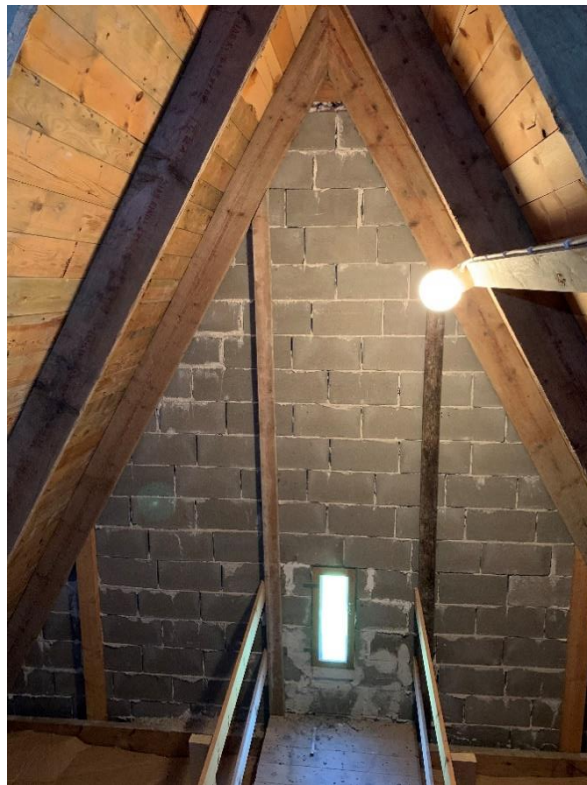
Långhusvinden. Till vänster långhusets östra gavelröste med passage till korvinden. Till höger takstolen på långhusvindens södra sida. Foto JL 2020.

Passage genom triumfbågmuren, mellan långhusets och korets vindar. Valvet med avtryck av skälbrädor sett mot väster och passagen sedd från korvinden. Foto JL 2020.

Korvinden. Insidan av det östra gavelröste sett från väster. I bilden till höger ett hål, troligen från ställningsvirke i form av en bräda. Foto JL 2020.

Sakristians vind mot söder och norr med det på 1980-talet murade gavelröset. Foto JL 2020.

Ursprunglig fönsteröppning i korets norra mur, yttre omfattning, sedan 1200-talet endast synligt från sakristievinden. Skadorna kan ha uppstått genom eldsvåda, troligen av sakristietaket. Foto JL 2020.

Inredning och inventarier

Kyrkans altare är sannolikt medeltida, byggt av huggen och oputsad sten och med träskonad nisch på baksidan samt inskrift om restaureringen 1954–55. Grunden till ett sidoaltare påträffades på 1950-talet i långhusets nordöstra hörn (arkeol.rapp. i ATA). Altaruppsatsen i sandsten från 1684 gjordes i Burgsvik av Rasmus Larsson Ockes. En nisch i absiden utgör sakramentsskåp med dörrar i trä från omkring 1300 med runinskrift som berättar att Olaf i Himunafi skänkt skåpet till minne av sina barn. Ett skåp i sakristian har dörrar från 1785. Altarringen från 1954-55 ersatte ett genombrutet skrank, sannolikt från 1800-talets mitt. Predikstolen är daterad 1728.

Bänkinredningen innehåller dörrar och skärmar från olika perioder på 1600- och 1700-talen, målade 1760. Korbänken med sin väggskärm är sannolikt från sent 1600-tal, bänkarna i ringkammaren från 1759–60. Orgelpodiet från 1954-55 inhägnas av en skärm, med inskrift från 1682 och målade stiliserat blommor, troligen bänkskärm med okänd tidigare placering och före 1950-talet magasinerad. 1954–55 revs en läktare av trä i väster från 1876, dekorerad i medeltidsinspirerad stil.

Triumfkrucifix, skulpterat av Bertil Nyström till kyrkans 800-årsjubileum 1967. Dopfunten av sandsten, tillskriven den så kallade Majestatisverkstaden och daterad till 1100-talets slut. Flyttades 1759, sannolikt från rummets västra del till triumfbågens norra sida, varvid en sida planhögs för väggens skull. 1954-55 flyttad till att stå vid kolonnen. Två epitafier, minnestavlor för prästfamiljer, från 1600- och 1700-talet, finns i kyrkorummet liksom ljuskronor från samma tid. Kyrkan har en för Gotland ovanligt rik uppsättning äldre textilier från medeltiden samt 1700-talet och senare. Kyrkklockan från 1443 är enligt inskrift skänkt från gårdar i Hogräns socken och skall enligt uppgift ha förts till Vall efter att tornet i Hogrän rasat på 1600-talet. (Nuvarande klocka i Hogrän göts 1685.) Ytterligare klocka och ett urverk med slagklockor tillkom 1959-64. Sakristians dörr är medeltida. Öppningens rundbågiga omfattning var enligt Brunius omkring 1860 rektangulär. Bland gravhällar märks Hardingstenen, en sten över Peter Harding, bondeledare i striden 1288 mellan Visby och landsbygden på Gotland. Den bröts i delar någon gång under 1800-talet, antagligen i samband med golvarbeten. Det fördes till Historiska Museet i Stockholm, men återfördes i mitten av 1900-talet till kyrkan.

Flera föremål finns i museisamlingar. Främst är ett altarskåp i Gotlands Museum, tillverkat under 1500-talets första årtionden. Därtill märks ett rökelsekar och delar av inredning och föremål från 1600- och 1700-talet.

Altaret, till höger nisch på altarets baksida. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

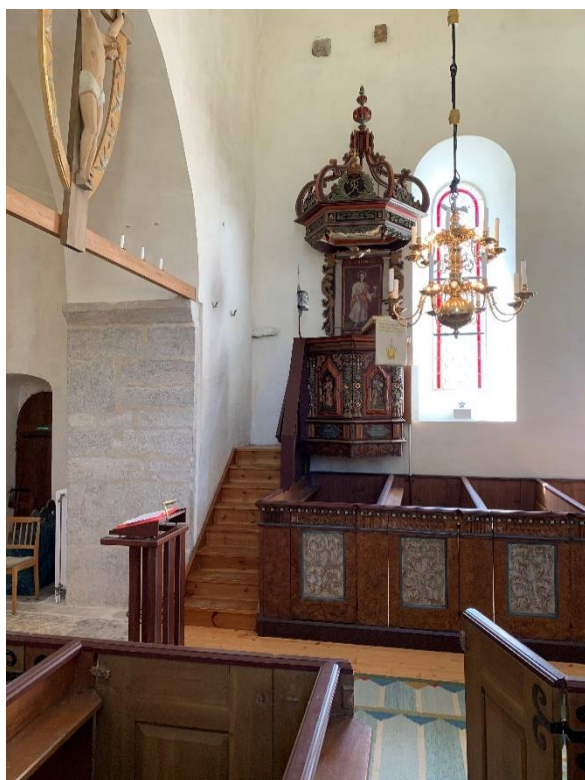
Altartavla från 1700-talets början av Rasmus Larsson Ockes, Burgsvik, tillverkad av sandsten. Till höger baksidan. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

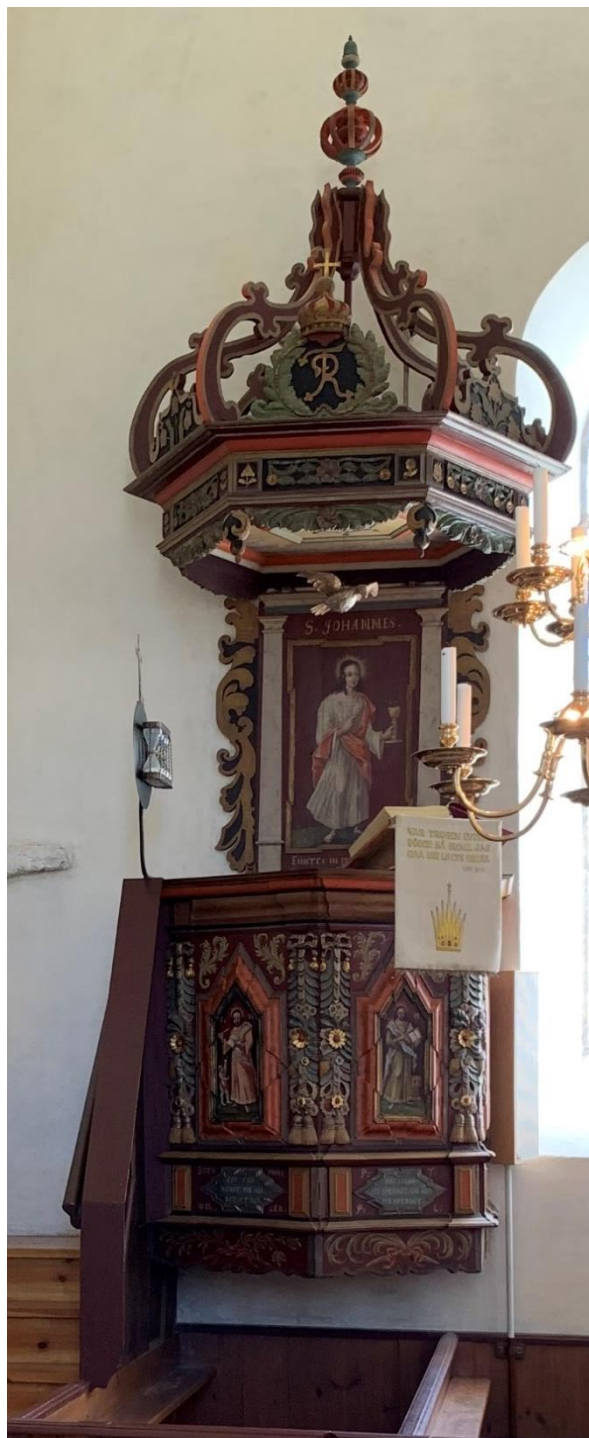
Skåp i absidens södra mur med omfattning från omkring 1300. Foto JL 2020.

Skåpdörrens insida med runinskrift att skåpet skänkts av Olav i Himmunafjörður efter sina barn. Foto JL 2020.

Predikstol från 1728. Foto JL 2020.

Koret mot nordöst med korbänk, nisch och epitafier. Foto JL 2020.

Norra bänkkvarterets östra del. Foto JL 2020.

Långhusets södra bänkkvarter, sett från nordväst. Foto JL 2020.

Tornets södra bänkkvarter sett från nordöst. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Skärm för orgelpodiet i tornet, tidigare bänkskärm. Foto JL 2020.

Triumfkrucifix i trä, skulpterat av Bertil Nyström 1967. Foto JL 2020.

Dopfunten från 1100-talets senare del, tillskriven anonymmästaren "Majestatis". Foto JL 2020.

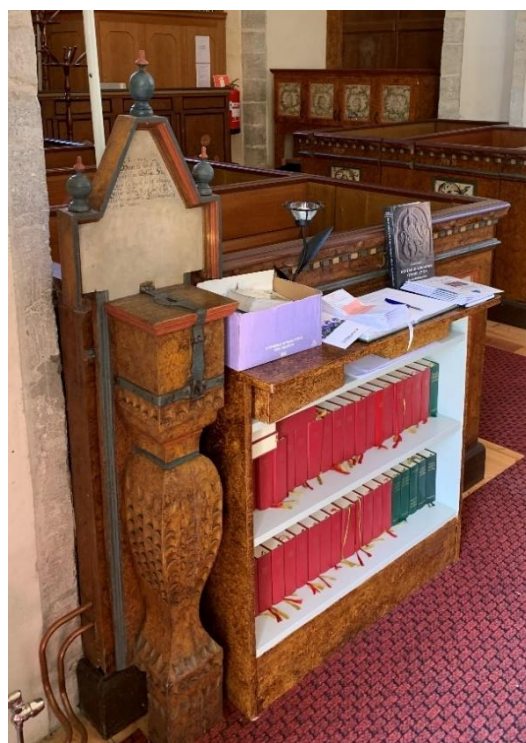
Dopfunten, baksidan borthuggen, troligen i samband med att funten placerades mot triumfbågens norra vederlag. Foto JL 2020. Till höger Josefs dröm, detalj av dopfunten. Foto JL 2018.

Detalj av epitafiet från 1606, visande prästen Simon Hansson med familj i ett kyrkorum med mittkolonn och valv. Foto Rebecka Svensson 2015-16.

Epitafier 1606, senare ommålat, och 1736. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Kristus som världens frälsare, tavla målad av Jöns Wulff 1728. Tidigare ryggstycke i predikstolen. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift. Till höger fattigstock från 1758. Foto JL 2020.

Orgel från 1955, delad för att frilägga fönstret. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Detalj av altarbrun från 1400-talet. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2004-07, Visby stift.

Gravhäll i koret över Peter Harding, 1200-talets slut. Foto JL 2020.

Klocka, daterad 1443, och klocka från 1959. Foto JL 2020.

Slagklockor gjutna 1910 och 1918, anskaffade 1961. Till höger kimningsstenar i en nisch i klockvåningens nordöstra hörn. Foto JL 2020

Altarskåp från 1500-talets början. Nu i Gotlands Fornsal. Foto JL 2020.

Evangelisterna Johannes och Lukas. Detaljer ur altarskåpet. Foto Lennart Karlsson 1990-2001, Historiska museet, Medeltidens bildvärld.

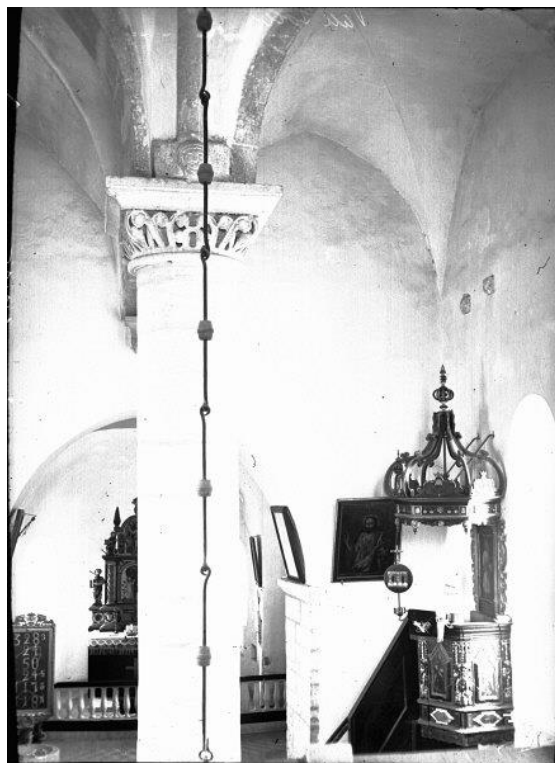
Restaureringar

Den första samlade restaureringen, i dess bemärkelse som återställning med antikvarisk ambition genomfördes på 1870-talet. Förutom en nödvändig upprustning handlade den om att komma tillrätta med senare tiders förändringar, inte minst de som Brunius kritiserat i hårda ordalag några år tidigare. Nya fönster togs upp och de som förstorats tidigare fick alla enhetlig form med romansk stilkaraktär i anslutning till kyrkans huvuddelar. Även det gotiska västfönstret förändrades till romansk karaktär när det förstorades. Tornets stympade gavelrösten höjdes. I det inre bibehölls den sentida inredningen, men den nya läktaren gjordes i romansk stil. Arkitekt var A. W. Lundberg, som gjorde ritningar till flera av det sena 1800-talets gotländska kyrkorestaureringar innan han blev arkitekt i Skåne och ritade nya kyrkor med igenkännbara gotländska motiv.

Tornet putsade någon gång omkring 1920-talet, att döma av äldre foton. År 1926 skadades tvärtom kalkmålningar och byggnadshistoriskt värdefulla murytor när kaminens rökrör bilades in i triumfbågmuren. Annars dröjde det till 1950-talet innan kyrkan genomgick en mer omfattande restaurering. Förslaget var uppgjort av arkitekten Olle Karth. 1952-53 restaurerades exteriören, 1954-55 interiören. Förutom vanliga reparationer av tak och murverk avlägnades absidens puts och absidtaget fick spån istället för tegel. Skorstenen från 1908 revs. I det inre förändrades tornrummet mest genom att läktaren revs och glaspartiet i portalen ändrades till mer traditionella slutna trädörrar, varvid murar under torngolvet undersöktes. Bänkinredningen förändrades med bibehållande av skärmar och dörrar. 1800-talets altarskrank med balusterdockor ersattes av ett som anslöt till bänkinredningens slutna skärmar med rektangulära speglar från 1600- och 1700-talet. Interiören omkalkades, men kalkmålningar togs inte fram.

De senaste restaureringarna

En yttre restaurering genomfördes 1986 efter ritningar av arkitekt Janusz Grenberger med reparationer av murverk och tak. Då ändrades takformen på sakristian från ett långsträckt pulpettak till ett sadeltak med medeltidsinspirerad glugg i gavelröset. Absidens yttermurar putsades åter. År 2000 restaurerades kyrkans exteriör åter, efter förslag av arkitekt Jan Utas. Kommunikationerna på vindarna förbättrades med bryggor och översyn av stegar. År 2016 genomfördes en inre och yttre restaurering efter Utas förslag. Golven i tornrum och sakristia lades om. Vid putsarbeten påträffades medeltida kalkmålningar i tornrummets valv, vilka frilades. Kyrkorummets inredning konserverades och ett visningsskåp tillverkades för det medeltida altarbrunet.

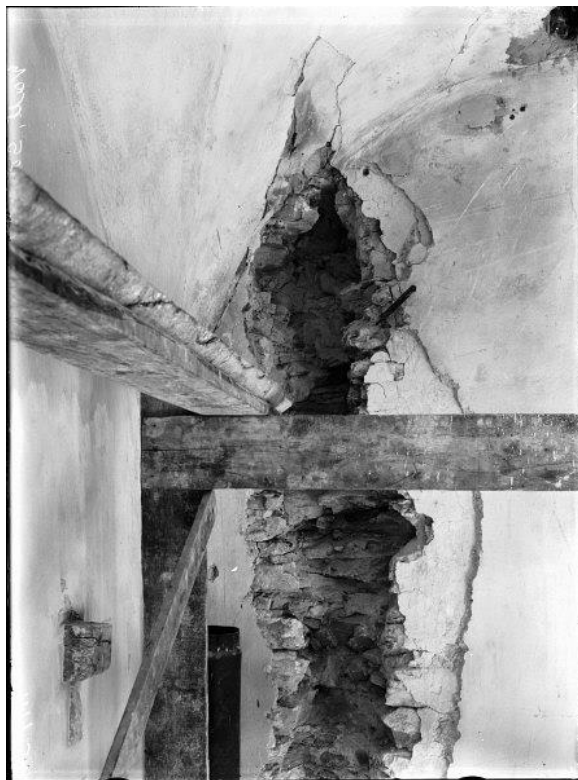
Interiör mot öster, från långhusgolvet och från läktaren. Foto Einar Erics 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Interiör mot väster, Foto Olof Sörling, troligen 1891. RAÄ, Kulturmiljöbild. Till höger dopfunten på sin dåvarande plats. Foto (troligen I. eller John Wallmark 1917), Arkitekturminnesföreningen. Kungl. Konsthögskolan, Alvin.

Interiör mot väster. Foto Einar Erics 1914. RAÄ, Kulturmiljöbild. Läktaren revs 1954–55.

Kaminens rökrör bilas in i triumfbågmuren, nära nordöstra hörnet 1926. Vy från väster och närbild som enligt uppgift vid bilden visar spår av kalkmålningar. Foto Alfred Edle 1926. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Altaret med altarbrunet från 1400-talet ännu i bruk. Sedan 2016 utställt i monter i ringkammaren. Foto Einar Erici 1900. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Kyrkan med den medeltida kyrkotomten klassas som Möjlig fornlämning¹.

Arkeologiska undersökningar

Vid en undersökning i samband med ett golvbyte 1954-55 påträffades ett flertal fynd under det gamla golvet, i såväl koret som Långhuset och Tornrummet.

I samband med renoveringen påträffades också en hållkista vid dikesgrävning för nedläggandet av en vattenledning cirka 5m rakt norr sakristians nordöstra hörn. Kistan, som utgjordes av stora kantställda kalkstennhållar, låg på ett djup av ca 0,3m i östvästlig riktning; dess bredd vid västra gaveln var 0,6m. Graven undersöktes inte utan övertäcktes efter fastställandet av läget och den ligger således kvar².

1986 gjordes en schaktningsövervakning norr och söder om kyrkobyggnaden grävdes parallellt med denna ett 0,5 m brett och 0,4-0,6m djupt schakt. i schaktet påträffades gravläggningar orienterade i väst-östlig riktning. Inga fynd noterades och gravarna undersöktes ej³.

Vid en antikvarisk övervakning 2000 drogs ett schakt, 0,3m brett och 0,4m djupt i nordväst-sydöstlig riktning, från befintlig belysning vid grusgång utanför kyrkogården, norr om kyrktornets västvägg, till befintlig belysning strax innanför kyrkogårdsmuren, norr om korets östvägg.

Cirka 4m norr om kyrkogårdsmuren påträffades på schaktets botten liggande kalkstenar och kalkbruk. Dessa kunde följas i cirka 5m, då schaktet befann sig cirka 2,5 m norr om muren. Både nordväst och sydost om dessa stenar fanns ett stenfritt område på ca 1,5 m med tegelkross, kalkbruk och lite träkol, samt därefter kalksten i cirka 0,5-1m igen. Dessa lämningar verkar vara rester efter en byggnad, som i så fall stått utanför kyrkogården norr om kyrkan.

Ytterligare ett schakt grävdes från befintlig belysning söder om kyrkans mitt och österut i kanten av öst-västlig grusgång. Schaktet var av samma bredd och djup som det förra. Ca 2,5 m söder om långhusets östra hörn, framkom på ca 0,2m djup kanten av en 1,3 m bred kalkstenshäll. Hällen hade oregelbundet formad kant och verkade avbruten. Kanske är detta gjort i samband med att

¹ L1975:8881 (Raä Vall 65)

² Noreen 1955

³ Swanström 1986

man lade ned en vattenledning just norr om det nyupptagna schaktet. Under hällen låg fragment av människoben, dock i omrört läge. Hällen lämnades i samma läge och det nya schaktet drogs norr om den, och inget ytterligare av antikvariskt intresse påträffades⁴.

Vid en arkeologisk undersökning 2016 i södra delen av tornrummet under golvet påträffades ett flertal gravar som ej undersöktes och således ligger kvar⁵.

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karaktäristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra

⁴ Trönndal 2000

⁵ Norderäng 2016

Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altarpopsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek.

Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Vall kyrka utgör en av Gotlands välbevarade medeltida kyrkor. Tillsammans och var och en bidrar de till att ge värdefulla bidrag till vår kunskap om medeltiden och senare århundraden. Bland de gotländska kyrkorna visar Vall hur en vanlig landssocken kunde förses med ett arkitektoniskt högtstående romanskt byggnadsverk, såväl absidkyrkan med sitt omsorgsfulla kvaderstensmurverk från sekelskiftet 1200 till tornbygget och den inre ombyggnaden strax före 1200-talets mitt som på olika sätt visar inspiration från de samtida kyrkorna i Visby. De medeltida inslagen i kyrkorummet är få, bortsett från arkitekturen i övergripande drag, samt långhusets kolonn, med sin fint skurna dekor, och valvsystemet. Dopfunten med sin framträdande Majestas Dominibild på ena sidan är, trots dess ovarsamt borthuggna bild på andra sidan (för att kunna ställa funten nära väggen) av stort värde. Tankeväckande är målningarna i tornvalvet, vilka framstår som en märklig efterbildning av de geometriska och tätt dekorerade målade cirkelfälten i Eskelhems valv, omgärdade av evangelisternas djursymboler.

Kyrkans inredning och inventarier

Inredningen utmärks av den på Gotland inte ovanliga inredningsperioden från 1600-talets slut och ett par årtionden framåt. Möjligen präglas Vall kyrka i högre grad av sena exempel från epoken, där de vanliga tunga och delvis kårva formerna med samma motiv som tidigare, men en annan hållning, övergår i en mer återhållen elegans, som i predikstolen och dess ljudtak. Exempel på denna elegans ges inte minst i inredningens dekor av stiliserade landskapsmotiv, troligen målad 1760.

Intressanta övriga medeltida föremål att lyfta fram är väggskåpet med runinskrift, Hardingstenen och klockan från 1443, som sannolikt kommer från Hogrän, samt från museisamlingar det senmedeltida altarskåpet samt antependiet

Kyrkogården

Kyrkogården tillhör Gotlands större kyrkogårdar efter att ha utvidgats vid ett flertal tillfällen. Kyrkogårdens storlek berättar om sockens expansion och ökade befolkningensmängd.

Kyrkomiljö är sammanhållen med kyrka, kyrkogård, prästgård, skola och ett bevarat sockenmagasin.

Gångsystemen med en huvudgång till kyrkan, en gång till prästgården och en mindre gång söder om kyrkan är intakta, åtminstone sedan 1920-talet och troligen väsentligt äldre. I övrigt saknas gångsystem vilket ger kyrkogården en ålderdomlig prägel.

Kyrkogården har en öppen karaktär och saknar solitära träd. Väl bevarade trädrader i öster och söder vilka är rester av en tidigare trädkrans, ger kyrkogården en rumskänsla och lummighet.

De äldre gravarna är koncentrerade söder om kyrkan. Här finns ett flertal högresta gravvårdar. 14 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. Vid den uppföljande inventeringen 2016 angavs 25 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Vall kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla* (2014) vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Vall kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1167	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
s. 1100-tal	Dopfunten av sandsten, tillverkad av "Majestatis" (SvK anger 1167 som möjlig tillkomsttid).	GK, SvK
t. 1200-tal	Koret, absiden och långhuset uppfördes (SvK anger "omkr. 1167").	GK, SvK
o. 1250	Tornet påbörjades (SvK anger "omkr. 1230").	GK, SvK
1288(?)	Gravsten över Peter Harding, numera i Statens Historiska Museum, Stockholm.	GK, SvK
s. 1200-tal	Tornet fullbordades, och troligen byggdes även sakristian (SvK anger "början av 1300-talet" för tornpåbyggnaden och "omkr. 1230" för sakristian).	GK, SvK
o. 1300	Väggskåpet i absiden (SvK daterar runinskriften till 1290-1330).	GK, SvK
1302	Gravsten över herr Heggerus i Vänge.	SvK
t. 1300-tal	Korvalvet slogs.	SvK
	Glasmålningen i tornfönstret.	SvK
1333	Gravstensfragment, ursprungligen över kyrkoherden Petrus.	SvK
1326	Gravsten över herr Johannes.	SvK
1373	Gravsten över Hunvaldus Bryungs.	SvK
1443	Storklockan, ursprungligen troligen tillhörig Hogrän kyrka.	GK, GKR
1400-tal	Altarbrun.	GK, SvK
t. 1500-tal	Altarskåp, numera i Gotlands fornsal.	SvK
1621	Årtal inskuret i klockbocken .	SvK
1627	Ny tornhuv uppbyggd av Dienis Lauritsøn Guth från Norrlanda.	SvK
	Årtalet inskuret i tornspiran.	SvK
1680	Årtal i vindflöjeln.	GF
1682	Äldre korbänk eller annan bänkinredning, varav två luckor återstår, målades.	SvK
1684	Altaruppsatsen, tillverkad av stenmästaren Rasmus Larsson Ockes i Burgsvik.	SvK
1600-tal	Epitafium över prästen Simon Hansson o. h. h. Ermegård Gustafsdotter.	SvK
o. 1700	Korbänk.	SvK
t. 1700-tal	Predikstolen.	GK
1720-tal	Målning av Kristus som världsfrälsaren, signerad J. W. vilket SvK tolkat som Johan Weller men enligt en bildtext i GF-arkiv var det Jöns Wulff som utförde arbetet (SvK anger vidare att målningen fanns 1762).	GF, SvK
1728	Predikstolen målades av Jöns Wulff.	GK, SvK, GKS
1735	Samtliga tak och tornhuv förstördes av brand.	RAÄ

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1736(?)	Epitafium över pastor Botolphus Weller o. h. h. Christina Margareta Eer, målat av sonen och kyrkomålaren Johan Weller.	SvK
1744	Årtal inskuret i klockbocken.	SvK
	Nya tak och ny tornhuv uppfördes.	RAÄ
1758	Fattigstocken.	SvK
	Omtalas plank runt kyrkogården.	SvK
1759	Dopfunten flyttades från tornbågen till triumfbågen.	SvK
	Bänkinredning i tornrummet.	SvK
1760	Tornportalen tillmurades och försedd med fönster.	SvK
1762	Bekännelsepall.	SvK
1764	Uppmanades församlingen att bygga stenmur kring kyrkogården.	SvK
1765	Omtalas plank runt kyrkogården.	SvK
1700-tal	Bänkinredningen (SvK daterar med snidad bandfläta "kanske av omkr. 1740 och fyllningarnas akantusmålning som "trol. 1760").	GK, SvK
1796	Två mindre ljuskronor.	SvK
t. 1800-tal	Dörr- och fönsteröppningarna ändrades, bl.a. togs nya fönster upp i N långhusmuren och i absiden, och nya snickerier sattes in vilket av Brunius beskrivs såhär "man har givit de inre dörromfattningarna stickbågiga betäckningar, förändrat två fönster å skeppets s. och uppbrutit sådana å dess n. sidomur, bortskämt korets fönster och upptagit ett nytt å utsprånget, vanställt tornets v. fönster och fördervat dess n. ingång med ett nytt, och utstyrt alla med träkarmar och träbågar samt glastrutor såsom i vanliga boningshus". Tornet - portalen ändrades i samband med att den gjordes om till fönster. Fönstret även det ändrat.	SvK, B
1846	Stengolven i kyrkorummet ersattes med trägolv (SvK anger att de i ringkammaren tillkom 1759/60).	RAÄ, SvK
1847	Omges kyrkogården delvis av plank och delvis av sten.	SvK
1871	Kyrkogården utvidgades.	SvK
1873	Restaurering efter förslag av A. W. Lundberg (SvK anger 1873, omkr. 1876 och 1878) kyrkan görs enhetligt "romansk". Samtliga fönster reglerades enligt Lundbergs ritning till nuvarande form, även tornets fönster ändrades till rundbårigt, absidfönstret gjordes helt nytt. Tornets form ändrades (spetsar på gavelröstena). Ny takform på koret. Nya portar. Tornportalen öppnades, försågs med glasade trädörrar. Sockeln lagades med betong. Reparation av fasadputs.	SvK SvK, RAÄ RAÄ RAÄ, SvK RAÄ RAÄ
1876	Läktare i nyromansk stil.	SvK
1889	Kyrkogården utvidgades.	SvK
1897	Tio stycken lönnar planterades på kyrkogården.	SvK

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
1800-tal	Väggarna behandlades med rotborste och såpa.	SvK
1908	Kamin med ”fritt” rökrör.	SvK
1910	Två slagklockor från K. G. Bergholtz, Stockholm.	GKR
1926	Rökröret till kaminen bilades in i Ö långhusmuren, en väggmålning föreställande Kristus i mandorla iakttogs högt uppe på Ö långhusväggen i skeppet N om triumfbågen. Målningen förstördes delvis, resten överputsades.	SvK
	Yttertak på kor och långhus av enkupigt tegel på läkt, tät börkning och papp.	SvK
1942	Absiden var överdragen med cementputs i kvaderimitation.	SvK
1952-53	Yttre restaurering efter förslag av arkitekt Olle Karth, Visby: Tornhuven reparerades (bl.a. papp och plåt på högbenen samt ny panel), omläggning av klockdäcket, omläggning av tegeltaken på tät börkning, tegeltäckningen på absiden byttes mot spån, tornfasaderna putsades med KC-bruk och kalkades, putsen på absiden avlägsnades. Ny port till inclusoriet. Åskledare.	GF, RAÄ
1954-55	Kyrkan restaurerades invändigt efter förslag av Olle Karth, Visby: Nytt dörrblad i N portalen. Omläggning av golv. Kaminen och skorstenen togs bort, ny värmeinstallation. Elninstallation för belysning. Ändring av bänkar. Nytt altarskrank. Invändig kalkavfärgning, flyttning av dopfunten och rivning av läktaren, nytt skrudskåp i sakristian, konservering av målning på dopfunt, altarring, predikstol, nummertavla, väggskåp m.m. Orgel av Werner Bosch, Kassel, Tyskland.	RAÄ GF, ISO
1959	Lillklockan, gjuten av Gösta Bergholtz, Stockholm.	GKR
1961	Tornuret inköptes från Venjans församling, Dalarna (installerades trol. 1964).	GF
1967	Triumfkrucifix av konstnär Bertil Nyström, Slite.	GK
1984	Ny oljepanna.	GF
1986	Yttre restaurering efter förslag av arkitekt Janusz Grenberger, RAÄ, entreprenör ABV, Visby: Ny fasadputs och kalkavfärgning, Reparation av och ny panel på tornhuven samt uppsättning av avvattningsanordningar, omläggning av samtliga tegeltak, ombyggnad av sakristitaket (från pulpettak till sadeltak). Rengöring av fasaderna, kalkning av absidens fasader. Ny åskledare, nytt dragstag, omläggning av papptäckning på klockdäcket. Reparation av fönster.	GF
1990	En medeltida glasmålningen i tornfönstret konserverades av glasmålningsskervator Gustav van Treek, München. Vid ett inbrott i kyrkan skadades kordörren, lagades av Firma Specialsnickeriet, Burs.	GF
1993	El-ringning (ej inkopplad).	GF
1998	Nummertavlan konserverades av C. H. Eliason (troligen).	GF

ÅR	BYGGNADSDEL ETC:	
2000	Genomfördes en utvändig restaurering efter förslag av Jan Utas, Visby, entreprenör Byggnadshyttan: Fasaderna putsades och avfärgades, vattenrännorna på tornhuven kompletterades, långhustaketsnocktegel byttes. Tornluggarna sågs över av en konservator, hörnkedjorna fogades och rengjordes. Dörrarna tätades och dränerades. Tillgängligheten på vindarna underlättades då räcken och inspektionsbryggor, el och belysning kompletterades. Kyrkogårdsbelysningen utökades och en gravhäll monterades mot sockenmagasinets vägg.	GF
2001	En gravhäll på kyrkogården konserverades av Stenkultur AB, Stockholm	GF
2002	De tre portalerna konserverades av Stenkultur AB, Stockholm.	GF
2004	Urverket renoverades av urmakarmästare F. V. Tornberg, Stockholm. Altarbrunet konserverades, förvaringen ändrades.	Inskr. GF
2007	Konservering av gravvårdar. Stenkultur Stockholm AB	GM
2007	Restaurering av likvagn. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2014	Konservering av Peter Hardings gravhäll.	GM
2016	Invändig och utvändig restaurering. Muralmålningar framtogs, trappor och bjälklag i tornet sågs över Entreprenör Gotlandsbyggen.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
B	Brunius, C. G., Gotlands Konsthistoria, del 3, 1866.
GF	Gotlands fornsals arkiv.
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
o. h. h.	och han hustru
RAÄ	Program för restaurering av Vall kyrka, upprättat av Riksantikvarieämbetets vårdsektion 1985.
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilsson Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd III, 1942.
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag, SFS 1988:950 t.o.m SFS 2019:864

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA* (*Antikvarisk-topografiska arkivet*), Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM* (*Statens Historiska Museer*), Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby

Inventering av inventarierna i Vall 2004 och 2007, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.,

Inventering av Vall kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.

Inventering av Vall kyrkogård, utförd 2016 av Gotlands Museum..

Norderäng, J. 2016. Arkeologisk undersökning under torngolvet i Vall Kyrka, Gotlands region och län. Länsstyrelsens dnr: 431-2150-16.

Noreen, S-E. 1955. Rapport efter kulturhistorisk kontroll i Vall kyrka. Dnr: 124/55. SHM inv. nr. 25385.

Program för utvändiga reparationsarbeten på Vall kyrka, upprättat 1997 av arkitekt Jan Utas, Visby.

Program för restaurering av Vall kyrka, upprättat av riksantikvarieämbetets vårdsektion 1985.

Swanström, E. 1986. RAGU dnr: 264/86.

Trädvårdsplan Vall kyrka 2011. Eva Selin, Gotlands Museum.

Tröndal, C. 2000. Rapport över antikvarisk övervakning vid Vall kyrka, Gotland. Länsstyrelsens dnr: 225-3028-00, 220-3193-00

Vård- och underhållsplan Vall kyrka 2009. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Brunius, C. G., Gotlands Konsthistoria, del 3, 1866.

Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.

Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.

Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.

Sveriges Kyrkor, Gotland volym III, 1942.

Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.

Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattdägningskarta Vall socken 1753. Lantmäteristyrelsen, H82-1:1.

Lagaskiftes karta 1877. Lantmäteristyrelsen, H82-2:1.